

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Θ. ΖΩΡΑ

Τακτικού καθηγητοῦ τῆς Μεσαιωνικῆς καὶ Νεωτέρας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας
Διευθυντοῦ τοῦ Σπουδαστηρίου Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας

Ο ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ ΠΟΙΗΤΗΣ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΩΣ

Πολύμορφον καὶ πολυσχιδὲς τὸ ἔργον τοῦ ποιητοῦ, τοῦ ὁποίου τὴν ἐπέτειον τῆς πρώτης ἑκατονταετηρίδος ἀπὸ τῆς γεννήσεως τιμᾷ ἐφέτος τὸ Πανελλήνιον¹.

Πνεῦμα σύνθετον καὶ καθολικόν, ποιητὴς καὶ πεζογράφος, κριτικὸς καὶ θεατρικὸς συγγραφεὺς, αἰσθητικὸς καὶ φιλόσοφος, ἐργάτης τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀνθρωπίνης ἀνησυχίας ἀκάματος ἐρευνητής, κατὰ τὴν μακρὰν καὶ ταραχώδη πνευματικὴν του πορείαν, ὁ Κώστης Παλαμᾶς θίγει εἰς τὸ πλούσιον καὶ πολυποίκιλον ἔργον του ὅλα τὰ μεγάλα προβλήματα, τὰ ὁποῖα τυραννοῦν τὴν ψυχὴν καὶ ἀπασχολοῦν τὸν πνευματικὸν ἄνθρωπον, ἀναλύει καταστάσεις, ἀναζητεῖ τὴν ἀλήθειαν.

Τροφοδοτεῖ τὸ τραγούδι καὶ τὴν φαντασίαν του ἀπὸ κάθε ἀγνὴν καὶ καθαρὰν πηγὴν ἐμπνεύσεως: ἀπὸ τοὺς μύθους καὶ τὴν ἱστορίαν, ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴν πίστιν καὶ τὰς παραδόσεις τοῦ λαοῦ, ἀπὸ τοὺς πόνους καὶ τὰς ἐλπίδας τοῦ ἔθνους.

Ἀντιμετωπίζει θαρραλέως τὰ μεγάλα προβλήματα τῆς σκέψεως καὶ τῆς μοίρας, εἴτε αὐτὰ τὸν μεταφέρουν εἰς τὸν χῶρον τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἱστορίας, εἴτε εἰς τὰ πεδία τῆς τέχνης καὶ τοῦ αἰσθήματος.

Ζῇ μετ' ἐντάσεως καὶ πάθους ὅλα τὰ σημαντικὰ σύγχρονα γεγονότα καὶ συμμερίζεται τὰς ἀνησυχίας καὶ τοὺς πόνους, οἵτινες τὸν περιβάλλουν. Δὲν ὑπάρχει σκέψις, ἀναζήτησις, ἀγωνία τῆς ἐποχῆς του, ἥ ὁποία νὰ μὴ συνεκλό- νισε βαθύτατα καὶ νὰ μὴ συνεκίνησε τὸν ποιητὴν. Καίτοι ἀποτραβηγμένος καὶ μονάζων εἰς τὸ « ἀπόμερο κελλί » του τῆς ὁδοῦ Ἀσκληπιοῦ, ὁμως ἄφινε

1. Ἡ παρούσα μελέτη δημοσιεύεται ὡς ἀνεγνώσθη κατὰ τὴν ἐπίσημον τελετὴν ἐν τῇ Μεγάλῃ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου, μετὰ τῶν ἀπαραιτητῶν μόνον παραπομπῶν. Κατὰ τὴν σύνταξιν αὐτῆς εἶχομεν ὑπ' ὄψιν διαφόρους μελέτας καὶ ἀρθρα, τῶν ὁποίων ὁμως, ὡς ἐκ τῆς φύσεως τῆς ἐργασίας, ἐθεωρήσαμεν περιττὴν τὴν μνείαν. Αὕτη θὰ γίνῃ λεπτομερῶς, ἂν ποτε ἴδῃ τὸ φῶς εὐρυτέρα μελέτη περὶ τοῦ ἔργου τοῦ Κ. Παλαμᾶ.

τὸν νοῦν καὶ τὴν καρδίαν τοῦ ἐλευθέρου νὰ ἀγκαλιᾶζον κάθε ἀνθρώπινον παλμὸν καὶ νὰ ἐξαπλώνωνται παντοῦ, εἰς κάθε γωνίαν τῆς οἰκουμένης.

Προσπαθεῖ μετ' ἀγωνίας νὰ ἀνεύρῃ τὴν ἐξήγησιν καὶ νὰ δώσῃ τὴν λύσιν εἰς τὰ μεγάλα ἐρωτήματα, τὰ ὁποῖα γεννῶνται κατὰ καιροῦς γύρω τοῦ καὶ με ὀρμητικὸν πάθος καὶ νεανικὸν σφοῖγος συλλαμβάνει ὅλας τὰς παλαιὰς καὶ νέας ἰδέας, προβάλλων ὁ ἴδιος πάντα νέος καὶ ἀνανεωμένος.

Ἡ ἐκτεταμένη παραγωγικὴ δημιουργία τοῦ συγκεντρώνει καὶ ὑποτάσσει ἀλληλοσυγκρουόμενα συναισθήματα καὶ ἀλληλοσυγκρουόμενα ρεύματα καὶ τάσεις. Τὸν βλέπομεν νὰ προβάλλῃ συγχρόνως καὶ διαδοχικῶς ἰδεαλιστῆς καὶ ὑλιστῆς, δογματικὸς καὶ σκεπτικιστῆς, χριστιανὸς καὶ μοιρολάτρης, πατριώτης καὶ ἀνθρωπιστῆς, κλασικὸς καὶ ρομαντικὸς. Τὸ ἀναγνωρίζει καὶ τὸ ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος, θεωρῶν ἀρετὴν καὶ προνόμιον τῆς τέχνης τοῦ, ὅτι δὲν ἐσταμάτησε ποτὲ εἰς τὴν ἀρχικὴν ἰδεολογικὴν πορείαν, οὔτε ἐκώφευσεν εἰς τὰς νέας κατακτήσεις τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως. « Ἐχὼ τὴ συνείδηση — γράφει — πὼς ἓνας δὲν εἰμαι. Εἰμαι ὄχι μὲ τό, ἀλλὰ μὲ τὰ ἐγὼ μου. Γι' αὐτὸ δὲν πολυστέκομαι σὲ τίποτε. Φτάνω ἴσα μὲ τὴν ἀντιπάθεια, ξαφνικά, προσώπων ποὺ συμπαθοῦσα καὶ ἴσα μὲ τὴν ἄρνηση ἰδεῶν ποὺ διαλαλοῦσα »¹.

Τὸ πλούσιον ἔργον τοῦ ἀποτελεῖ ἐνὺν πεδίον μελέτης διὰ τὸν φιλόσοφον καὶ τὸν κοινωνιολόγον, διὰ τὸν ψυχολόγον καὶ τὸν κριτικόν. Ὅμως ὁ ἱστορικὸς τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας θὰ περιορισθῇ μόνον, καὶ ἐφ' ὅσον ὁ βραχὺς χρόνος μιᾶς ὁμιλίας τὸ ἐπιτρέπει, νὰ τοποθετήσῃ ἱστορικῶς τὸν τεχνίτην τοῦ λόγου καὶ τὸν εἰλικρινῆ συνεχιστὴν τῆς ἐλληνικῆς παραδόσεως.

* *

Τὸν κατηγοροῦσαν ὡς ἐπαναστάτην καὶ ἦτο ὁ πλέον ἀγνὸς ἰδεολόγος, ἐμποτισμένος ἀπὸ τὰς ἱερωτέρας τῆς φυλῆς μας παραδόσεις. Τὸν κατεδίδασσαν ὡς ἄπατριν καὶ ἦτο τῆς ἐθνικῆς ἰδέας ὁ πιστότερος ὕμνητής, τῆς ἀγαπημένης Ἑλλάδος ὁ πλέον ἐνθουσιώδης ψάλτης καὶ τοῦ μελλοντικοῦ αὐτῆς μεγαλείου ὁ θερμότερος καὶ φανατικώτερος δραματιστής.

Σκληρὰ ἐνίστε ἡ μοῖρα τῶν Μεγάλων. Ἡ ἰδικὴ τῶν πρωτοπορευτικῶν ἀντίληψις καὶ τῆς προφητικῆς τῶν ἀνατάσεως τὸ ὕψος ἀποτελεῖ διὰ τοὺς βραδυποροῦντας δεινὴν δοκιμασίαν ἢ δὲ κατηγορία καὶ ἡ πολεμικὴ εἶναι εὐκόλον καὶ ἀποτελεσματικὸν ὄπλον εἰς χεῖρας τῆς μικρότητος καὶ τοῦ φθόνου. Τῆς μικρότητος καὶ τοῦ φθόνου θῦμα ὑπῆρξε πολλάκις καὶ ὁ ποιητής μας.

Εἰς τὴν βάσιν τῆς ποιήσεώς τοῦ ἡ πατρίς. Ἐνότης τῆς φυλῆς καὶ συνέχισις τῆς παραδόσεως εἰς πάσας αὐτῆς τὰς ἐκδηλώσεις — πολιτικὴν καὶ

1. Κ. Παλαμᾶ, Τὰ χρόνια μου καὶ τὰ χαρτιά μου. Ἡ ποιητικὴ μου. Α', Ἐν Ἀθήναις 1933, σελ. 109.

ἱστορικὴν, ψυχικὴν καὶ πνευματικὴν — ἰδοὺ τοῦ Παλαμᾶ τὸ σταθερὸν πιστεύω. Ἐργυρινός πάντοτε ὁ ποιητής, ὥσάν φρουρὸς εἰς τὴν βίγλαν, ἀκρίτης ἀτρόμητος εἰς τὰ σύνορα τῆς χώρας, τείνει προσεκτικὰ τὸ οὖς εἰς κάθε παλμὸν τῆς πατρίδος, εἰς κάθε στροφὴν τῆς συνειδήσεως. Συλλαμβάνει τὰ νοήματα τοῦ παρελθόντος, τοῦ παρόντος τὴν φωνήν, τοῦ μέλλοντος τὰς ἀναζητήσεις. Γίνεται ὁ ποιητὴς τοῦ ἔθνους του¹.

Διὰ τὸν Παλαμᾶν ἐνιαῖος καὶ ἀναλλοίωτος παρέμεινε διὰ μέσου τῶν αἰώνων ὁ κύριος κορμὸς καὶ ἡ βαθυτέρα οὐσία τῆς ἐλληνικῆς παραδόσεως. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονός, ὅτι καὶ ὁ φορεὺς αὐτῆς, ἡ ἐλληνικὴ ψυχὴ, ἥτις τὴν ἐθέρμανε καὶ τὴν ἐγαλοῦχησε, διετηρήθη ἀναλλοίωτος καὶ ἐνιαία καί, παρὰ τὰς ποικίλας καὶ οὐχὶ σπανίως δραματικὰς μεταλλαγὰς τῆς πολυκυμάντου ἱστορίας, ἀκολουθεῖ πάντοτε τῆς αὐτῆς μοίρας τὴν πορείαν. Τὴν αὐτὴν πορείαν συνεχίζει σταθερῶς καὶ ὁ ποιητής.

Ἦδη νεαρῶτατος, ἀπὸ τοῦ 1878, παρακολουθεῖ μὲ τὴν φλόγα τῆς νεανικῆς του καρδίας, τὰς περιπετείας τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος διέρχεται μίαν ἀπὸ τὰς κρισιμωτέρας τῆς ἱστορίας του περιόδους, κινδυνεύων νὰ παρασυρῇ ἀπὸ τὴν πολιτικὴν ἐκείνην καὶ πνευματικὴν παρακμὴν, ἥτις τὸν ὠδήγησεν εἰς τὸ θλιβερὸν πείραμα τοῦ '97.

Καὶ ὅπως ὁ Χαρίλαος Τρικούπης, ἐκ τῶν ἱκανωτέρων καὶ φωτεινότερων πολιτικῶν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, ἐργάζεται ἐντατικῶς διὰ τὴν πραγματικὴν ἀνόρθωσιν τῆς χώρας, τοιοῦτοτρόπως καὶ ὁ ποιητὴς τοῦ ἔθνους Κ. Παλαμᾶς ἐργάζεται μὲ ὅλας του τὰς δυνάμεις διὰ τὴν πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν ἀναμόρφωσιν τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας καὶ γίνεται ἐκ τῶν πρωτεργατῶν τῆς νέας καταστάσεως.

Χάρις εἰς τὴν φωτισμένην πρωτοβουλίαν τοῦ νέου βάρδου, ἡ ποίησις, μετὰ μακρὰς ταιλαιπωρίας καὶ ἀστόχους περιπλανήσεις, ἐπανεύρισκε τὸν ἀληθῆ προορισμὸν τῆς, ἀπέκτα συνειδήσιν τῆς ἀποστολῆς τῆς, ἐλάμβανε τὰ θέματα ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴν φύσιν, τὰς ἐλληνικὰς ἰδέας, τοὺς ἐλληνικοὺς θρύλους, τὰς πηγαίας καὶ εἰλικρινεῖς ὁρμὰς τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ².

1. Γράφει ὁ ἴδιος ὁ ποιητής : « Κ' ὕστερα ἔβλεπα πὼς εἰμαι ὁ ποιητής, — βέβαια ἓνας ποιητής μέσα στοὺς πολλούς, ἀπλὸς στρατιώτης τοῦ στίχου — ὅμως πάντα ὁ ποιητής ποὺ θέλει νὰ κλείσῃ μέσα στὸ στίχο του τοὺς πόθους καὶ τὰ ρωτήματα τοῦ παντοτινοῦ ἀνθρώπου, καὶ τοῦ πολίτη τίς ἐγνοίες καὶ τοὺς φανατισμούς· μπορεῖ νὰ μὴν εἶμαι ἄξιος πολίτης· μὰ δὲν μπορεῖ νὰ εἶμαι μονάχα ὁ ποιητής τοῦ ἑαυτοῦ μου· εἰμαι ποιητής τοῦ καιροῦ μου καὶ τοῦ γένους μου » (Κ. Παλαμᾶ, Ὁ δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου. Πρόλογος).

2. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1886 βλέπει τὸ πῶς ἡ πρώτη ποιητικὴ συλλογὴ : Κ. Παλαμᾶ, Τὰ τραγούδια τῆς πατρίδος μου. (Τραγούδια τῆς λίμνης. Τραγούδια τῆς καρδιάς καὶ τῆς ζωῆς. Πολεμικὰ τραγούδια). Ἐν Ἀθήναις 1886. Ταύτην ἠκολούθησαν ἐν συνεχείᾳ αἱ ἄλλαι συλλογαὶ τοῦ ποιητοῦ, ἐμπνευσμέναι ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴν ζωὴν καὶ ἱστορίαν.

Θὰ ζητήσῃ ἰδιαίτερος τὴν νεοελληνικὴν ἀναγέννησιν, στηριζομένην εἰς τὴν ἀληθὴ γλῶσσαν τοῦ αἰσθήματος, τὴν εἰλικρίνειαν τῆς σκέψεως καί, πρὸ πάντων, εἰς τὴν συνέχισιν τῆς παραδόσεως, τῆς ἀγνῆς παραδόσεως, ἥτις ἀποτελεῖ τὸ σύμβολον ζωῆς καὶ δράσεως, ὑγείας καὶ ἀνωτερότητος καὶ ἥτις ἐνώνει τὸν περασμένον μὲ τὸν σημερινὸν Ἕλλητισμόν.

Ὁ Παλαμᾶς ἠτύχησε νὰ ζήσῃ εἰς ἐποχὴν, καθ' ἣν τὴν ἐνότητα αὐτὴν τοῦ Ἕλλητισμοῦ, τὸ ἀδιάσπαστον καὶ συνεχὲς τῆς ἐθνικῆς παραδόσεως, ὑπεστήριξαν σθεναρῶς καὶ δι' ἀδιασείστων ἐπιστημονικῶν ἐπιχειρημάτων ἀποκατέστησαν οἱ τρεῖς μεγάλοι τῆς νεωτέρας ἐπιστήμης ἱεροφάνται : ὁ ἱστορικὸς Κωνσταντῖνος Παπαροηγόπουλος, ὁ λαογράφος Νικόλαος Πολίτης, ὁ γλωσσολόγος Γεώργιος Χατζιδάκις, ἀπὸ διαφόρου θέσεως ἕκαστος ὁρμώμενος, καταλήγοντες ὅμως εἰς τὰ αὐτὰ ἀκριβῶς συμπεράσματα.

Ὁ πρῶτος, διὰ τῆς αὐστηρᾶς ἐπιστημονικῆς κρίσεως καὶ τῆς ἀριστουργηματικῆς συνθέσεως, ἀπέδειξε καὶ ἐθεμελίωσε τὴν ἰδέαν τῆς ἐνότητος τῆς Ἕλληνικῆς ἱστορίας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς συγχρόνου ἐποχῆς. Ἡ ἐπιστημονικὴ διορατικότης καὶ ἡ ἀκρίβεια τῆς ἐρεῦνης, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν πραγματικὴν καὶ τιμίαν τῶν γεγονότων ἐκτίμησιν, ἐπέτρεψαν εἰς τὸν μέγαν ἐκεῖνον ἱστορικὸν νὰ συλλάβῃ καὶ διατυπώσῃ τῆς ἱστορικῆς ἐνότητος καὶ τῆς ἐθνικῆς παραδόσεως τὴν ἀδιάλειπτον συνέχειαν καὶ νὰ ἀνατρέψῃ ριζικῶς τὰς ἀνθελληνικὰς καὶ ἐσφαλμένας θεωρίας τοῦ Φαλμεράιερ καὶ τὸν θρύλον περὶ τοῦ ἐσλαβισμοῦ τοῦ ἔθνους μας. Εἰς τὰς σελίδας τοῦ Παπαροηγοπούλου παραλύνει « σύμπασα ἡ ἱστορία τῆς πατρίδος μας ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι καὶ τῶν νεωτέρων, γραμμένη ἀπὸ ἐν προνομιοῦχον πνεῦμα μὲ ἐνότητα σκέψεως καὶ κρίσεως, μὲ κλασσικὴν γλαφυρότητα, μὲ ἐνθουσιασμόν καὶ βαθυτάτην πίστιν ἐπὶ τὴν ἀποστολὴν τῆς φυλῆς ».

Ὁ πατὴρ τῆς Ἕλληνικῆς λαογραφίας Νικόλαος Πολίτης συνεπλήρωσε τὸ ἔργον τοῦ ἱστορικοῦ, ἀποδείξας, ὅτι τὸ ἐνιαῖον τῆς παραδόσεως τοῦ Ἕλληνικοῦ ἔθνους μαρτυροῦν κατὰ τρόπον ἀδιαφιλονίκητον ἡ βαθύτερα μελέτῃ τῆς Ἕλληνικῆς ζωῆς καὶ νοοτροπίας καὶ ἡ συστηματικὴ γνωριμία τῶν ἡθῶν καὶ ἐθίμων τοῦ Ἕλληνικοῦ λαοῦ. Τὰ γραπτὰ καὶ προφορικὰ μνημεῖα τοῦ λόγου πιστοποιοῦν τὸ ἀναλλοίωτον καὶ συνεχὲς τῆς Ἕλληνικῆς ψυχῆς καὶ ἀντιλήψεως, καί, ὥς ὁ ἴδιος διδάσκει : « ἡ κοινότης τῶν ἡθῶν καὶ δοξασιῶν ἐκδηλοῦται περιτρώως παρὰ τῷ Ἕλληνικῷ λαῷ, διατηρουμένη ἐν ἀδιασείστω συνεχείᾳ ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων ».

Τέλος, ὁ ἰσάξις τῆς γλωσσικῆς ἐπιστήμης διδάσκαλος Γεώργιος Χατζιδάκις, διὰ τῶν σπουδαιωτάτων ἐπὶ τοῦ γλωσσικοῦ πεδίου ἐρευνῶν του, ἀπέδειξε τὴν διὰ μέσου τῶν αἰώνων διαβίωσιν τῶν βασικῶν στοιχείων τῆς Ἕλληνικῆς γλώσσης, ἥτις, παρὰ τὴν συνεχὴ αὐτῆς ἐξέλιξιν καὶ τὸν πλουτισμόν, προσαρμόζεται ἐκάστοτε πρὸς τὰς διαμορφουμένας νέας συνθήκας καὶ ἀπαι-

τήσεις τῆς ζωῆς, χωρὶς ὅμως νὰ διακοπῇ ποτὲ ἡ ἐσωτερικὴ αὐτῆς ἐνότης καὶ ἡ βαθυτέρα διάρθρωσις.

Τῆς ἐπιστήμης τὰ συμπεράσματα συνεπλήρωσε καὶ ὠλοκλήρωσε τοῦ ποιητοῦ ἡ ἐνόρασις. Οὐδείς τοῦ ποιητοῦ ἀρμονιώτερος νὰ ἴδῃ καὶ διατρανώσῃ τῆς φυλῆς τὴν ἐνότητα. Ὁ ποιητής, προφήτης καὶ οὐραγός, ψυχὴ καὶ νοῦς τοῦ ἔθνους, δραματίζεται μὲ τῆς Μούσης τὴν δύναμιν, ὅ,τι εἶδεν ὁ ἱστορικός, μὲ τοῦ στίχου τὴν ἀρμονίαν ὅ,τι ἀπέδειξεν ὁ γλωσσολόγος, μὲ τὴν διαίσθησιν τῆς καρδίας, ὅ,τι ὑπεστήριξεν ὁ λαογράφος.

Παραλλήλως πρὸς τὰ πορίσματα τοῦ Παπαρηγοπούλου, τοῦ Χατζιδάκι καὶ τοῦ Πολίτου, ὁ Παλαμᾶς ἀποκατέστησε τὴν ἱστορικὴν καὶ γραμματειακὴν συνέχειαν τοῦ ἔθνους, τὴν ὁποίαν ἐξήγησε νὰ διατρανώσῃ καὶ νὰ καταστήσῃ κοινὸν κτῆμα καὶ κοινὴν τοῦ λαοῦ συνείδησιν διὰ τοῦ πλουσίου καὶ πολυμόρφου ἔργου του, διὰ τῆς μουσικῆς καὶ τῆς σοφίας του.

Ὁ νεώτερος ἑλληνισμός, ὡς γνήσιον τέκνον τοῦ ἀρχαίου, ὀφείλει νὰ ἔχῃ πρὸς ἐκεῖνον ἐστραμμένην πάντοτε τὴν προσοχὴν του καὶ νὰ προσλαμβάνῃ ἀπὸ τὸν κλασσικὸν ἐκεῖνον κόσμον ὅ,τι εἶναι ἀπαραίτητον καὶ χρήσιμον, ὅ,τι παραμένει ἀκόμῃ ζωντανὸν καὶ ἀκμαῖον διὰ νὰ πλάσῃ τὴν νέαν του ζωὴν. Τὸ σημαντικώτερον μέρος τοῦ ἔργου τοῦ Παλαμᾶ στρέφεται περὶ τὴν πίστιν ταύτην, τὴν ὁποίαν ἐπιθυμεῖ νὰ ἴδῃ πραγματοποιουμένην ἀφ' ἐνὸς εἰς τὴν γεωγραφικὴν καὶ πολιτικὴν ἱστορίαν τοῦ ἔθνους καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν πνευματικὴν καὶ πολιτιστικὴν πορείαν τοῦ ἑλληνισμοῦ.

α) Ὁ γεωγραφικὴ καὶ πολιτικὴ ἐνότης τοῦ ἔθνους.

Ἡ πρώτη ἐμφάνισις τοῦ Παλαμᾶ συμπίπτει μὲ τὴν ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ Ἑλλὰς ἠκολούθει δρόμον σφαλερὸν καὶ ἐν πολλοῖς ὀλισθηρόν. Ὁ ὑπέρμετρος ἐνθουσιασμός, ἡ ὑπερβολικὴ αἰσιοδοξία, τροφοδοτουμένη ἀκόμῃ ἀπὸ τὰς προσφάτους ἐπιτυχίας τῶν ἡρώων τῆς ἐπαναστάσεως, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰς μοιρολατρικὰς δοξασίας καὶ τὰς προφητείας τῆς Φυλλάδας τοῦ Ἀγαθαγέλου, χωρὶς νὰ παραλλήλῳ νὰ ὑπάρχῃ λογικὴ ἐκτίμησις τῆς πραγματικότητος, χωρὶς νὰ ἐπιδιωχθῇ οἰαδήποτε σοβαρὰ προετοιμασία διπλωματικὴ καὶ στρατιωτικὴ, χωρὶς ὑπεύθυνον καὶ συνετὴν πολιτικὴν, ὑπῆρξαν αἰτία μεγάλων δεινῶν καὶ ὠδήγησαν τὸ ἔθνος εἰς τὸ χεῖλος τῆς καταστροφῆς.

Οἱ περισσώτεροι ρομαντικοὶ ποιηταί, παρασυρόμενοι καὶ αὐτοὶ ἀπὸ ὠραίων, ἀλλὰ χιμαιρικῶς δραματισμούς, προέβλεπον εὐχερῇ τὴν ἀνασύστασιν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ὁ δὲ πλέον θερμόαιμος ἐξ αὐτῶν, ὁ Ἀχιλλεὺς Παράσχος, εἰς τὸ ποίημά του « Ἐ! καὶ νὰ ἤμην βασιλεὺς »¹, ἔγραφεν

1. Ἀχιλλέως Παράσχου, Ἐ! Καὶ νὰ ἤμην βασιλεὺς. Ἐν τῇ συλλογῇ : Ἀνέκδοτα ποιήματα, τόμ. Β', Ἀθήνησι 1904, σελ. 171-172 (τὸ ποίημα ἐγράφη τῷ 1885) :

ὅτι, ἂν τοῦ ἐδίδετο ἡ ἑξουσία, θὰ ἠδύνατο νὰ μεταφέρει ἀστραπιαίως τὸν θρόνον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν.

Τὰ γεγονότα ὅμως ἐδίδαξαν, ὅτι τὸν ἐνθουσιασμόν πρέπει νὰ συνοδεύῃ ἡ ἀκριβὴς ἐκτίμησις τῶν συνθηκῶν καὶ ἡ μακρὰ τῶν ἐπιχειρήσεων προετοιμασία. Αἱ ἐπακολουθήσασαι θλιβεραὶ συνέπειαι, αἱ διπλωματικαὶ ταπεινώσεις, ὁ οἰκονομικὸς ἔλεγχος ἀπέδειξαν πόσον διαφέρουν αἱ μοιρολατρικαὶ προσδοκίαι ἀπὸ τὴν σκληρὰν πραγματικότητα.

Τὸν μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης ἀσυγκράτητον ἐνθουσιασμόν διεδέχθη ἀποτόμως ἡ ἀπογοήτευσις, τὴν αἰσιοδοξίαν ἡ σκοτεινὴ ἀπαισιοδοξία. Τὸ ἔθνος ἡσθάνθη βαρύτατα τὴν ἐγκατάλειψιν, τὴν ἀποτυχίαν, τὴν ταπεινώσιν. Τὰ ὄνειρα εἶχον μεταβληθῇ εἰς ἀπελπίσιν.

Κατὰ τὰς κρίσιμους ἐκείνας στιγμὰς τῆς γενικῆς ἀποκαρδιώσεως, ὁ Παλαμᾶς ἀνέλαβε τὸ ἔργον τοῦ ἀνορθωτοῦ. Δὲν ἐζήτησεν ἀπλῶς νὰ παρηγορήσῃ τὴν δεινῶς δοκιμασθεῖσαν πατρίδα, ἀλλὰ καὶ διεκμήρυξε μὲ ὅλην τὴν δύναμιν τῆς φωνῆς του τὴν ἀκλόνητον πίστιν του εἰς τὴν ἀποστολὴν τῆς ποιήσεως καὶ εἰς τῆς φυλῆς τὸ μέλλον.

Ἐνῶ διακρίνει γύρω του ἑρείπια, ἐνῶ αἰσθάνεται ἀβουλίαν, ἐνῶ βλέπει :

σβησμένες ὅλες οἱ φωτιὲς οἱ πλάστρες μεσ' στῇ χώρα.

*Στὴν ἐκκλησιά, στὸν κλῖβανο, στὸ σπῖτι, στ' ἀργαστήρι,
παντοῦ, στὸ κάστρο, στὴν καρδιά, τ' ἀποκαῖδια, οἱ στάχτες¹,*

ὅμως εἶναι βέβαιος ὅτι θ' ἀλλάξουν οἱ καιροί. 'Ο ἑλληνισμὸς πρέπει καὶ θὰ ἐπανέρῃ τὸν δρόμον του. 'Οραματίζεται καλυτέρας ἡμέρας καὶ τὸ διατρανώνει μὲ βεβαιότητα :

*Γιατὶ θὰ ρθῇ κάποιος καιρὸς, καὶ κάποια ἀγὴ θὰ φέξῃ,
καὶ θὰ φυσηθῇ μιὰ πνοὴ μεγαλοδύναμη².*

καὶ προσθέτει « *Ξέρω πὼς θὰ ρθῇ, καὶ μὲ τὸ πέρασμά της... οἱ φωτιὲς θὰ ξαναδώσουν ὅλες* »³.

Νέα ζωὴ θὰ προβάλλῃ, νέα δημιουργικὴ δύναμις θὰ ἀναβρῇ καὶ τότε :

*"Ε, καὶ νὰ ἤμην Βασιλεὺς· θὰ εἶχον εἴπη ἥδη,
ὄχι πολλὰ· λακωνικῶς « Ἐμπρός! ». Αὐτὸ καὶ μόνον·
καὶ ἡ Εὐρώπη ἤθελεν ἐκπεληγμένη ἔδῃ
νὰ μεταφέρω πτερωτὸν εἰς Βόσπορον τὸν θρόνον!
Τὸ ξίφος μου θὰ ἔκοπτε τὸν Γόρδιον... κ' ἡ Δύσις
« τετελεσμένον » ἤθελεν ἀναφωνῇ ἐπίσης...*

1. Κ. Παλαμᾶ, Ἡ φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ, Πρόλογος.

2. Κ. Παλαμᾶ, Ἡ φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ, Πρόλογος.

3. Κ. Παλαμᾶ, Ἡ φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ, Πρόλογος.

θὰ αἰσιανθῆς, νὰ σοῦ φυτρώσουν, ὦ χαρά !
τὰ φτερά,
τὰ φτερά τὰ πρωτινά σου τὰ μεγάλα !¹

Ὅμως δὲν ἀναμένει μοιρολάτρης, δὲν θέλει τὴν παθητικὴν καὶ ἄκαρπον ἀναμνήν· ζητεῖ νὰ γίνη ὁ ἴδιος δημιουργὸς καὶ πλάστης.

Ἀπὸ νεανικῆς ἡλικίας εἶχε καὶ ὁ Παλαμᾶς ἀγαπήσει τὸ ὄραμα μιᾶς μεγαλυτέρας καὶ ὥραιότερας πατρίδος. Ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα, ὅπως γράφει ὁ ἴδιος, ὑπῆρξεν ἀπὸ τὰ μικρὰ χρόνια του τὸ πρῶτον ἐκστατικὸν τῆς ψυχῆς του « ξάφνισμα »². Καὶ ἔκτοτε θὰ τὸν ἀκολουθήσῃ εἰς ὅλην τὴν ζωὴν του. Ἡ πίστις εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα, εἰς μίαν Ἑλλάδα, ἡ ὁποία θὰ ἐπεκτείνεται ἀπὸ τὸν Αἶμον ἕως τὸ Ταίναρον, ἀπὸ τὴν Βόρειον Ἡπειρον ἕως τὴν Κρήτην, ἀπὸ τὴν Ἑπτάνησον ἕως τὴν Κύπρον καὶ τὴν Ἰωνίαν, ἡ ὁποία θὰ περιλαμβάνῃ ὅλον τὸν ἐλεύθερον καὶ τὸν ὑπόδουλον ἑλληνισμόν, ἀποτελεῖ τὸ προσφιλὲς ὄραμα καὶ τὴν διαρκῆ σκέψιν τοῦ ποιητοῦ. Διὰ τοῦτο ὕμνεῖ τὴν ἐλευθέραν Ἑλλάδα, ἀγωνίζεται διὰ τὴν ὑπόδουλον. Ψάλλει τὰ σύγχρονα κατορθώματα, θρηνεῖ τὰς ἀπωλείας.

Κάθε τμήμα τῆς ἑλληνικῆς γῆς, κάθε ἐπαρχία, κάθε γωνία εὐρίσκει εἰς τὴν ποιήσιν του τοὺς πλέον λεπτοὺς τόνους, τὰς πλέον εὐγενεῖς περιγραφάς, τὰς πλέον ἐνθουσιώδεις ἐκφράσεις. Κάθε περιοχῆς ἀναφέρει τὰς φυσικὰς καλλονάς, ἱστορεῖ τὴν ἑνδοξον ἱστορίαν.

Θὰ ὕμνήσῃ τὸν Μοριᾶ καὶ τὴν Ρούμελην, θὰ ψάλλῃ τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν νύμφην τοῦ Παγασητικοῦ, θὰ τραγουδήσῃ τὰ Ἑπτάνησα, θὰ ζωγραφίσῃ τὴν Ἀττικὴν καὶ τὴν πόλιν τῆς Παλλάδος, θὰ δοξολογήσῃ τὴν Κρήτην. Ἀλλὰ δὲν θὰ λησμονήσῃ καὶ τὰ ὑπόδουλα μέρη τῆς Πατρίδος· θὰ θυμηθῇ μὲ νοσταλγίαν καὶ πόνον τῆς Ἰωνίας τὰ ἀκρογιάλια, θὰ ἀναπολήσῃ μὲ συγκίνησιν τὴν Ρωμυλίαν καὶ τὴν σεμνὴν μεγαλοπρέπειαν τῶν δροσερῶν Ἡπειρωτικῶν βουνῶν. Καὶ τὸ τραγούδι του θὰ κορυφωθῇ καὶ θὰ γίνη ὀρμητικὸς παιάν, ὅταν θὰ ὕμνήσῃ τὸ πολυβασανισμένον νησί, τὴν ἀφρογάλανον πατρίδα τῆς Ἀφροδίτης. Πρῶτος ὁ ποιητὴς θὰ προσφωνήσῃ τοὺς ἀδελφοὺς Κυπρίους, ὅτε τῷ 1904, περαστικοὶ ἀπὸ τὰς Ἀθήνας, μετέβαινον εἰς τὴν Ἀγγλίαν, διὰ νὰ ζητήσουν τὴν πολυπόθητον ἐλευθερίαν :

*Καλῶς μᾶς ἤρθατε, παιδιὰ ! Στὴν Κύπρο τὴν ἀέρινην,
σιγὴ Μακαρία τὴ γῆ,*

1. Κ. Παλαμᾶ, 'Ο δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου, Λόγος ὄγδοος.

2. Κ. Παλαμᾶ, Γράμματα, τόμ. Β', Ἀθήνα 1907, σελ. 14 : « Ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα τὸ παινεύομαι. Ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια μου μαζί μὲ τὴν πρώτη μου ἀγάπῃ, τὸ πρῶτο ἐκστατικὸ ξάφνισμα μοῦ φύσηξε. Στὸ σπίτι μέσα τὴν ἀκουσα νὰ ψιθυρίζεται γύρω μου σὰν ἓνα τρανὸ μυστικόν, σὰν « Μέλλουσας Ἀνάστασης » καρτέρεμα. Καὶ τὴν πίστεψα μ' εὐλάβεια θρησκευτικῇ ».

στάζει τὸ μέλι διαλεχτὸ σὸν πρῶτα ; Ἀκόμῃ γίνεται
τ' ὀλόγλυκο κρασί ;...

Τοῦ κάκου· στεριές, πέλαγα, λαοὶ τριγύρω σου ἡμεροὶ
καὶ βάρβαροι λαοί,
σ' εἶδανε, σὲ ὠρεχτήκανε, καὶ κατὰ σὲ χυθῆκανε
καὶ Ἀσία καὶ Ἀφρική...

Καλῶς μᾶς ἤρθατε παιδιὰ ! Στὴν Κύπρο τὴν ἀέρινη,
στὴ Μακαρία τῇ γῇ,
στ' ὥρατο πολύπαθο κορμὶ ἡ ἀγνὴ ψυχὴ δὲν ἔσβησε.
Καὶ ζῆ, καὶ ζῆ, καὶ ζῆ !¹

Θὰ χύσῃ ὁ ποιητὴς δάκρυα θρήνου καὶ θὰ ζήσῃ τοὺς πόνους καὶ τὰς ἐλπίδας τῶν σκλαβωμένων ἀδελφῶν. Ὅμως δὲν ἀμφιβάλλει οὐδ' ἐπὶ στιγμὴν. Μέσα ἀπὸ τοῦ τραγοῦδι του, μέσα ἀπὸ τὴν μαγικὴν « Φλογέρα », πνοὴ τοῦ ποιητοῦ καὶ τοῦ ἀρχηγοῦ· συμβόλου μαζί, ἐξέρχεται ἡ μεγάλη ὑπόσχεσις, τὸ ἐλπιδοφόρον μήνυμα, ποὺ εἶναι ταυτοχρόνως ἔγκυρος χρῆσμός καὶ βέβαιος νόμος :

Μαρμαρωμένος βασιλιάς, καὶ θὰ ξυπνῶ· ἀπ' τὸ μνῆμα
τὸ μυστικὸ καὶ τὸ ἄβρετο ποὺ θὰ μὲ κλῆ, θὰ βγαίνω,
καὶ τῇ χτιστῇ Χρυσόπορτι ξεχτίζοντας, θὰ τρέχω,
καὶ καλιφάδων νικητῆς καὶ τσάρων κυνηγάρης,
πέρα στὴν Κόκκινη Μηλιά θὰ παίρνω τὴν ἀνάσα.²

Οἱ πόθοι καὶ αἱ προσδοκίαι τοῦ ἔθνους ἐρμηνεύονται ἐδῶ : Τὸ ἀκατάλυτον τῆς ψυχῆς τοῦ γένους, ἡ διάρκεια του μέσα ἀπὸ τὸ παρελθόν, τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον, μέσα ἀπὸ τοὺς θριάμβους καὶ τὰς νίκας, μέσα ἀπὸ τὰς συμφορὰς καὶ τὰς καταπτώσεις.

Δὲν εἶναι ὅμως μόνον ὄραμα. Εἶναι πρόσκλησις εἰς δράσιν. Εἶναι ὑπόδειξις καὶ νουθεσία τοῦ μεγάλου ἐκείνου βασιλέως, τοῦ Βασιλείου Βουλγαροκτόνου, ὅστις ἔκλειεν εἰς τὸ στήθος του τῆς Ἑλλάδος τὴν ἰδέαν. Εἶναι αἱ ὑποθήκαι τοῦ ἐμπνευσμένου προφήτου, ὅστις γνωρίζει τὸ παρελθὸν καὶ διακρίνει τὸ μέλλον.

Τὴν ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς αὐτὴν τὴν πίστιν εἰς τὸν ἑλληνικὸν χῶρον, ὁ ὁποῖος ταυτίζεται μὲ τὴν πατριδολατρείαν του : « Τολμῶ νὰ πιστεῦω πὼς οἱ παλμοὶ ποὺ ρυθμίζουν τὴν καρδιά τῆς μεγάλης Πατρίδας μας ἀπὸ τὴν Παλιγγενεσία τῆς καὶ πολὺ προτύτερα, ἀπὸ τὴ Μεγάλῃν Ἰδέαν ποὺ

1. Κ. Παλαμᾶ, Κύπρος. Τὸ ποίημα περιελήφθη ἐν τῇ συλλογῇ « Ἡ πολιτεία καὶ ἡ μοναξιά ».

2. Κ. Παλαμᾶ, Ἡ φλογέρα τοῦ Βασιλιά, Λόγος ἐντέκατος.

ἄστραψε ἀμέσως μὲ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης, ἴσα μὲ τὴν καταστροφὴ τῆς Σμύρνης, οἱ παλμοὶ αὐτοὶ ἀντικτυποῦνε στὸ τραγοῦδι μου... Ἡ πατριδολατρικὴ ποίηση παντοῦ... ὅταν τὴν ἐξετάζουμε, τὴ βρίσκουμε πηγὴ ἁρμονίας ἀπὸ τὶς πλουσιώτερες»¹. Καί, ἐπαναλαμβάνων τὴν γνώμην ξένου ποιητοῦ, ὁ Παλαμᾶς τονίζει πὺς: « Ὑστερ' ἀπὸ τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ ἀγάπην τῆς πατρίδας »².

Ἡ ἀγάπην πρὸς τὴν γῆν τῆς πατρίδος προσλαμβάνει καὶ χαρακτηριστικὰ φυσιολατρίας. Ἀφοσίωσις πρὸς τὸ περιβάλλον καὶ τὸ χῶμα τῆς γενετείρας. Τὰς φυσικὰς καλλονὰς τὰς ἀντικρύζει ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς ἐθνικῆς ἰδέας. Χαίρεται τὴν γῆν, διότι εἶναι ἑλληνική. Φυσιολάτρης μαζὺ καὶ ἑλληνολάτρης:

*Ἄς τὰ ζητᾶνε μακρινὰ ταξιδευτάδες ἄλλοι
σὲ Ἀλπεῖα βουνὰ τετράψηλα τὰ μαγικὰ ἐντελράϊς.
Εἶμαι τ' ἀσάλευτο στοιχείο· κάθε χρονιά μ' εὐφραίνει
ὁ Ἀπρίλης μέσ' σιὸν κῆπο μου, μέσ' τὸ χωριό μου ὁ Μᾶης.
Ὡ λῖμνες, φιόρδες, τῆς Φραγκιάς παλάτια, ναοί, λιμάνια,
φέγγη ὑπερβόρια, τροπικὰ λουλούδια καὶ ρουμάνια,
τῆς Τέχνης θαύματα, ὁμορφιεὶς ἀπίστευτες τοῦ κόσμου,
κάποιο νησάκι ἐδῶ ἀγαπῶ κι ὅλο τὸ βλέπω ἐμπρὸς μου»³.*

Ἡ ἐνότης τοῦ χώρου τῆς ἑλληνικῆς πατρίδος εἶναι ἀναποσπάστως συνδεδεμένη μὲ τὴν ἐνότητα τῆς ἱστορίας της. Ὅπως ὁ Παπαρηγόπουλος, τοιοῦτοτρόπως καὶ ὁ Παλαμᾶς πιστεύει εἰς τὴν συνέχειαν τῆς ἱστορίας τοῦ ἔθνους του καὶ συνεχῶς τὴν προβάλλει: ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων, τῶν προϊστορικῶν χρόνων μέχρι τοῦ Βυζαντίου καὶ ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, διὰ νὰ συνεχισθῇ καὶ εἰς τὸ μέλλον πάντοτε, ἐφ' ὅσον μία μόνη ψυχὴ θὰ πάλλῃ εἰς ἑλληνικὰ στήθη. Ὁρθῶς ἐλέχθη ὅτι: « Κανένα σχεδὸν ἀξιόλογο πρόσωπο καὶ κανένα ἱστορικὸ γεγονός, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μίνως ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Βενιζέλου, δὲ λείπει ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ. Κι ὅχι μόνον ἡ ἱστορικὴ ἀλλὰ καὶ ὅλη ἡ μυθολογικὴ μας παράδοση, ἀπὸ τὴ γιγαντομαχίᾳ ὡς τὶς σημερινὲς νεράϊδες, γεμίζει τοὺς στίχους του »⁴.

Διὰ τὸν ποιητὴν δὲν ὑπάρχει διακοπή, δὲν ὑπάρχει τέλος. Εἰς τὸ ἔργον του διακρίνεται σαφῶς, ὅτι ἀντιλαμβάνεται τὴν οὐσίαν καὶ τὴν μοῖραν τοῦ ἑλληνισμοῦ κατὰ τρόπον δυναμικόν, ὡς κάτι τὸ ὁποῖον, κατὰ τὴν ἱστορικὴν αὐτοῦ ἐξέλιξιν, ὑπόκειται εἰς μεταβολὰς καὶ ἀλλοιώσεις, χωρὶς ὅμως νὰ χάσῃ

1. Κ. Παλαμᾶ, Ἡ ποιητικὴ μου, Α', ἐνθ' ἄν., σελ. 192.

2. Κ. Παλαμᾶ, Ἡ ποιητικὴ μου, Α', ἐνθ' ἄν., σελ. 193.

3. Κ. Παλαμᾶ, Ἡ ἀσάλευτη ζωὴ. Ἐκατὸ φωνές: Δεύτερη νύχτα.

4. Γ. Καλαματιανοῦ, Ἡ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ ποιητικοῦ ἔργου τοῦ Κωστή Παλαμᾶ, Ἑλληνικὴ Δημιουργία, ἔτος Ε', 1952, σελ. 529.

τὴν πνευματικὴν ὑπόστασιν καὶ τὴν ἀγωνιστικὴν δύναμιν, ἀμφοτέρα δὲ ἐν ἀμοιβαίᾳ ἐξαρτήσῃ.

Εἰς τὸ ἔργον του ἐμφανίζονται διαδοχικῶς οἱ ἡμίθεοι τοῦ Ὁμήρου, οἱ ἥρωες τοῦ Μαραθῶνος, τῆς Σαλαμίνος καὶ τῶν Πλαταιῶν, οἱ ἀγωνισταὶ τοῦ Βουλγαροκτόνου, οἱ ἀκρίται καὶ οἱ ἀπελάται, οἱ φρουροὶ τοῦ Παλαιολόγου, οἱ ἀφανεῖς ἥρωες τῆς τουρκοκρατίας, οἱ ἀρματολοὶ καὶ οἱ κλέφτες, ἡ ἐποποιΐα τοῦ 21, τὸ Μεσολόγγι καὶ οἱ Κανάρηδες, οἱ Μακεδονομάχοι, τὰ θύματα τοῦ 1922, οἱ ἥρωες τοῦ 1940.

Ἡ Ἑλλάς μία καὶ ἐνιαία. Πάντοτε ζωντανὴ καὶ δρῶσα. Συνεχῶς ἀγωνιστικὴ καὶ νικητήρια. Ὅμως ὑπάρχουν καὶ διαλείμματα. Αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην, ὅπως κάθε ζῶν ὄργανισμός, τῆς ἀναπαύσεως, διὰ νὰ ἐγερθῇ καὶ πάλιν ἰσχυροτέρα, ἀκμαιοτέρα, ἀποφασιστικωτέρα. Θὰ τὸ βροντοφωνήσῃ ὁ ποιητὴς εἰς τὸ συμβολικὸν ποίημα τοῦ Διγενῆ, εἰς τὸ ὁποῖον μᾶς παρουσιάζει τὸν ἥρωα ὄλων τῶν ἐποχῶν νὰ ἀψηφᾷ τὸν Χάρον :

*Εἴμ' ἐγὼ ἡ ἀκατάλυτη
 ψυχὴ τῶν Σαλαμίνων.
 Στὴν Ἐφτάλοφην ἔφερα
 τὸ σπαθὶ τῶν Ἑλλήνων.*

*Δὲ χάνομαι στὰ Τάρταρα,
 μονάχα ξαποσταίνω.
 Στὴ ζωὴ ξαναφαίνομαι
 καὶ λαοὺς ἀνασταίνω !¹*

Ὁ Ἀκρίτας εἶναι ἡ ἀκατάλυτη ἐλληνικὴ ψυχὴ, ἡ ψυχὴ τοῦ ἔθνους, τὸ ὁποῖον καὶ μετὰ τὴν παρακμὴν καὶ τὴν πτῶσιν, ἀνασταίνεται, ἐμφανίζεται καὶ πάλιν εἰς τὴν ζωὴν καὶ διὰ τῆς ἀκτινοβολίας του δημιουργεῖ νέαν ἱστορίαν. Γράφει ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς : « Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας εἶναι τὸ μεγάλο σύμβολο αὐτῆς τῆς νεώτερης ἐλληνικῆς ψυχῆς, τῆς ἀναγεννημένης, ποὺ βγαίνει ἀκατάλυτη μέσ' ἀπὸ τὰ βάσανα καὶ τὰ μαρτύρια, μέσ' ἀπὸ τὴν δοκιμασίαν καὶ τοὺς θανάτους »².

Τὸ ποίημα τοῦ Διγενῆ καὶ τοῦ Χάρου ἔγραψεν ὁ ποιητὴς τὸ 1896³. Τὸ ἐπόμενον ἔτος ἠκολούθησεν ἡ μεγάλῃ καταστροφῇ. Νομίζει κανεὶς ὅτι οἱ στίχοι ἐκεῖνοι, ἐμπνευσμένοι ἀπὸ προφητικὴν δύναμιν, ἐγράψαν διὰ νὰ χρησιμεύσουν ὡς παρηγορία, ὅτε τὴν ἐλληνικὴν ψυχὴν κατεῖχεν ὁ πόνος τῆς συμφορᾶς, καὶ ὡς μήνυμα ἐλπίδος καὶ αἰσιοδοξίας.

1. Κ. Παλαμᾶ, Ἰαμβοὶ καὶ ἀνάπαιστοι (ἀριθ. 18).

2. Φάνη Μιχαλοπούλου, Κωστής Παλαμᾶς, Νέα Ἑστία, Χριστούγεννα 1943, σελ. 179.

3. Ν. Βέη, Παλαμικά, Νέα Ἑστία, Χριστούγεννα 1943, σελ. 55.

Τὴν αὐτὴν ἰδέαν τοῦ ἀκαταλύτου καὶ τῆς ἀνανεώσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ θὰ ἐπαναλάβῃ καὶ βραδυτέρον ὁ ποιητής, παρουσιάζων τοὺς πολεμιστὰς τοῦ Βουλγαροκτόνου νὰ θρηνοῦν διὰ τὴν ἀπώλειαν τοῦ ἀρχηγοῦ, ἀλλὰ καὶ μετὰ πεποιθήσεως νὰ κηρύττουν, ὅτι τὸ ἐθνικὸν σύμβολον δὲν πεθαίνει, ὅταν τὸ ὀρίζῃ τὸ πεπρωμένον καὶ ἡ μοῖρα :

*Καὶ τραγουδᾷν οἱ Ἀκροῖτες
καὶ λέγε : « Γῆς, καὶ ἂν τὸν κρατῆς, δὲν τὸν ἔφαγες, ὦ Ἄδη.
Δὲν πέθανε. Μαρμάρωσε. Κοιμᾶται. Θὰ ξυπνήσῃ » ¹.*

Ὁ ποιητὴς ἤνωσε τὸ σύμβολον τοῦ Διγενῆ μὲ τὸν θρύλον τοῦ μαρμαρωμένου Βασιλιᾶ. Αὐτὴ εἶναι ἡ ποιητικὴ καὶ προφητικὴ ἐρμηνεία τοῦ ποιητοῦ, παράλληλα πρὸς τὴν ἱστορικὴν τοῦ ἐπιστήμονος.

Ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα εὐρίσκει πλήρη ἀντίλαλον εἰς τὴν ποίησιν τοῦ Παλαμᾶ. Ὁ ἴδιος γνωρίζει, ὅτι διὰ νὰ ἔχῃ ἀπήχησιν ὁ λόγος του εἰς τὸν λαόν, πρέπει νὰ ἐρμηνεύῃ τὰ ἰδανικὰ καὶ τοὺς πόθους τῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ περιβάλλοντος. Φρονεῖ ἀκραδάντως, ὅτι ὁ ποιητὴς εἶναι φρουρὸς καὶ ὑπερασπιστὴς τῶν ἐθνικῶν ἰδανικῶν, μάλιστα ὅταν αὐτὰ παραμελοῦνται καὶ κινδυνεύουν : « Τὰ μεγάλα ἐθνικὰ ἰδανικὰ — γράφει — ὅταν ἀνθίζουν καὶ ζοῦνε στὸ σπίτι τοῦ καθενός, ὁ ποιητὴς τοὺς χτίζει παλάτια· τὰ μεγάλα ἐθνικὰ ἰδανικὰ, ὅταν ξεπέφτουν, καὶ ὁ καθένας τὰ διώχνει ἀπὸ τὸ σπίτι του, ὁ ποιητὴς τὰ παίρνει στὸ καλὺβι του καὶ ἄσυλο τοὺς δίνει » ².

Μετὰ τοὺς μεγάλους τῆς ἀρχαιότητος, μετὰ τὸν ἀκριτικὸν κύκλον καὶ τὸ τραγοῦδι τοῦ κλέφτη, μετὰ τὸν Σολωμὸν καὶ τὸν Βαλαωρίτην, ὁ Παλαμᾶς ἐξήτησε νὰ κλείσῃ μέσα εἰς τὴν ποίησίν του τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ἑλληνικὴν ψυχὴν καὶ νὰ ψάλῃ τὸ μεγαλεῖον τῆς Ἑλλάδος, τὸν « Ὑμνον τῶν αἰώνων » :

*Μητέρα μας πολὺπαθῇ, ὦ ἀθάνατη,
δὲν εἶναι μόνο σου στολίδι οἱ Παρθενῶνες·
τοῦ συντριμμοῦ σου τὰ σπαθιά στὰ κάμανε
φυλαχτὰ καὶ στεφάνια σου οἱ αἰῶνες.*

*Καὶ οἱ πέτρες ποὺ τίς ἔστησε στὸ χῶμα σου
τὸ νικηφόρο χέρι τοῦ Ρωμαίου,
καὶ ἡ σταυροθόλωτη ἐκκλησιὰ ἀπὸ τὸ Βυζάντιο,
στὸν τόπο τοῦ πολὺστυλου ναοῦ τοῦ ἀρχαίου,*

*Κι αὐτὸ τὸ κάστρο ποὺ μονγκρίζει μέσα του
τῆς Βενετίας ἀκόμη τὸ λιοντάρι,*

1. Κ. Παλαμᾶ, Ἡ φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ, Λόγος τέταρτος.

2. Κ. Παλαμᾶ, Ὁ δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου, Πρόλογος.

κι ὁ μιναρὲς πὸν στέκει, τῆς δολόμανυρης
καὶ τῆς πικρότατης σκλαβιάς ἀπομεινάρει,

Καὶ τοῦ Σλάβου τὸ διάβα ἀντιλαλούμενο
σὸννομα πὸν μᾶς ἔρχεται σὸν στόμα
— μὲ τὸ γάλα τῆς μάνας πὸν βυζάξαμε —
σὰν ξένη ἀνθοβολιὰ σὸν ντόπιο χῶμα,

Ὅλα ἐνα νύφης φόρεμα σοῦ ὑφαίνουνε,
σοῦ πρόεπονε, ὦ βασίλισσα, σὰ στέμμα,
σὴν ὁμορφάδα σου ὁμορφιά ἀπιθώσανε
κ' εἶναι σὰ σπλάχνα ἀπ' τὸ δικό σου τὸ αἷμα.

Ὡ τίμια φυλαχτά, στολίδια ἀταίριαστα,
ὦ διαβατάρικα, ἀπὸ σᾶς πλάθθ' αἰώνια,
κόσμος ἀπὸ παλιὰ κοσμοσυντρίμματα,
ἡ νέα τρανὴ Πατρίδα ἡ παναρμόνια¹.

β) Ἡ πνευματικὴ ἐνότης καὶ ἡ ἐθνικὴ παράδοσις.

Ἄν καὶ ἄλλοι, πρὸ τοῦ Παλαμᾶ, εἶχον ἐπισημάνει τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας τὴν ἀδιάλειπτον συνέχειαν εἰς τὸ ἐθνικὸν καὶ τὸ πολιτικὸν πεδῖον, ὅμως ὁ ποιητής, πρῶτος ἴσως, τόσον σαφῶς ἀποκατέστησε, μὲ τὴν σειρὰν του, τὴν γραμματειακὴν συνέχειαν καὶ κατέδειξε τὴν ἐνότητα τοῦ μεγαλείου τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος. Ἐπιθυμία καὶ σκοπὸς του νὰ ἀνασυνδέσῃ τὴν παλαιότεραν πρὸς τὴν νεωτέραν πνευματικὴν παράδοσιν καὶ νὰ ἐλευθερώσῃ τὴν νεωτέραν ἐλληνικὴν σκέψιν ἀπὸ τὴν ὑποδούλωσιν εἰς ξένα πρότυπα καὶ τάσεις. Θεωρεῖ ἀπαραίτητον νὰ διατηρηθῇ ὁ βαθύτερος ἐλληνικὸς χαρακτὴρ καὶ ἡ προσκόλλησις εἰς τὰς ἐθνικὰς πηγάς.

Ἀλλὰ διὰ νὰ ἐπιτύχῃ εἰς τοῦτο, ἔπρεπε νὰ ἀγωνισθῇ σκληρὸν ἀγῶνα. Ἄν ὁ Παπαρηγόπουλος ἠναγκάσθῃ νὰ ἀντιμετωπίσῃ τοῦ Φαμεγάιερ τὰς ἀνθελληνικὰς θεωρίας, αἵτινες ἤρχοντο ἔξωθεν, ὁ Παλαμᾶς ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὰ παραστρατημένα ρεύματα ἐντὸς αὐτῆς τῆς Ἑλλάδος. Δὲν ἐπρόκειτο, βεβαίως, τώρα περὶ ἐχθρῶν τῆς πατρίδος οὔτε περὶ προδοτῶν τῆς ἐλληνικῆς ἰδέας. Ἀντιθέτως, μάλιστα, καὶ οἱ ἀντιφρονούντες ἀνῆλθον εἰς τὴν ἐθνικὴν παράταξιν, ἦσαν ἄγνοι καὶ ἀκραιφνεῖς πατριῶται, εὐρίσκοντο ὅμως ἔξω τῆς πραγματικότητος. Εἶχον χάσει τὸ νῆμα τῆς ἀληθινῆς παραδόσεως, ἐνῶ διὰ τὴν ἐλληνικὴν παράδοσιν καὶ τὴν ἐλληνικὴν ἰδέαν εἶχον καταναλώσει τὴν ζωὴν των δλόκληρον.

Ὅτε ἐνεφανίσθῃ εἰς τὸ προσκλήνιον ὁ Παλαμᾶς, εἰς τὸν πνευματικὸν

1. Κ. Παλαμᾶ, Ἡ πολιτεία καὶ ἡ μοναξιά, Πρῶτο βιβλίον.

οὐρανὸν τῆς χώρας ἐμεσουράνουν οἱ Φαναριῶται, ἄνθρωποι ἐθνικώτατοι, γεμᾶτοι ἀγάπην καὶ ἀφοσίωσιν πρὸς τὴν πατρίδα, δραματισταὶ τῆς Μεγάλης Ἰδέας, ἔτοιμοι νὰ προσφέρουν τὰ πάντα ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος, ἀλλ' ἐν πολλοῖς ἀνίδεοι τῶν διαμορφωθείσων νέων συνθηκῶν ζωῆς. Ἦσαν ξένοι πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ἐξέλιξιν, ἰδίᾳ δὲ μετὰ τὰ μακρὰ ἔτη τῆς τουρκοκρατίας καὶ τοῦ ἀγῶνος, ἠγνόουν τὴν λαϊκὴν νοοτροπίαν τοῦ κλέφτη, ἀπηχθάνοντο τὸ δημοτικὸ τραγούδι, περιεφρόνουν τὸν Σολωμόν. Δι' αὐτοὺς ἡ νέα πορεία τοῦ ἔθνους ἐταυτίζετο ἀποκλειστικῶς μὲ τὴν ἐπιστροφὴν εἰς τὸ παρελθόν, ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξις ἦτο συνώνυμος πρὸς τὴν ἐπαναφορὰν, δυστυχῶς ἐπιφανειακὴν μόνον καὶ ἐξωτερικὴν, τῆς ἀρχαίας μορφῆς.

Εἰς αὐτὸ πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνοι, μορφωθέντες κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν Γαλλίαν κατὰ τὰ ἔτη τοῦ φθίνοντος ρομαντισμοῦ, ὑπέστησαν ὀλεθρίαν τὴν ἐπίδρασίν του καὶ ἀφῆκαν νὰ παρασυρθοῦν ἀσυναισθήτως ἀπὸ τὰς ρομαντικὰς οὐτοπίας. Αἱ Ἀθηναὶ καὶ ἡ Ἑλλάς ὁλόκληρος εἶχον καταντήσῃ πνευματικῶς ἀπομεμακρυσμένα καὶ ἄγονοι ἐπαρχία τῆς Δύσεως, ἡ ποίησις, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, ἦτο κούφη καὶ ἀναιμική.

Τὸ ὀλίσθημα εἶχον διαπιστώσει καὶ αὐστηρῶς καταδικάσει φωτισμένα πνεύματα τῆς ἐποχῆς, ἰδιόκοι μᾶς καὶ ξένοι.

Ὁ Ροῖδης, μὴ γνωρίζων πῶς ἄλλως νὰ ἐξηγήσῃ τὸ πρᾶγμα, κατέφυγεν εἰς τὴν περιφημον θεωρίαν τῆς ἱστορικῆς σχολῆς τοῦ Ταιν περὶ περιβάλλοντος. Δὲν ὑπάρχει ποίησις, διότι ἐλλείπει ἡ *περιρρέουσα ἀτμοσφαῖρα*¹. Διὰ

1. Γράφει, σὺν ἄλλοις, ὁ Ροῖδης : « Ἀλλ' ἐκ τούτου δὲν ἔπεται ὅτι πᾶσα ἐποχὴ καὶ πᾶσα κοινωνικὴ κατάστασις εἶναι ἐξ ἴσου πρόσφορος πρὸς ποιητικὴν ἐκδήλωσιν τοῦ τοιοῦτου χαρακτῆρος. Ἀνελίσσοντες τὴν ἱστορίαν μανθάνομεν ἐξ ἐναντίας ὅτι ὡς τὰ ἡδύκαρπα δένδρα δὲν καρποφοροῦσιν ἀφθόνως ἀνὰ πᾶν φθινόπωρον, οὕτω καὶ αἱ εὐγενέσταται φυλαὶ δὲν ἀποδίδουσιν ἀνὰ πᾶσαν γενεὰν ἀνθρώπων ἴσην ἀρετῶν συγκομιδὴν » ἠκούσατε δὲ καὶ τοὺς τεχνοκράτας ἀποφαινομένους ὅτι ἡ ποίησις δὲν εἶναι ὑπερφυσικὴ τις ἐπιφύττεισι εἰς σπουδαστήριον στιχογράφου, ἀλλὰ γέννημα τῶν σπλάγγων ὁλοκληροῦ κοινωνίας, ἀνάλογον πάντοτε κατὰ τὴν δύναμιν καὶ τὸ κάλλος πρὸς τὰς ἀρετὰς καὶ τὴν εὐρωστίαν τῆς μητρὸς. Τὸ αἰωνίως ἐνώπιον τοῦ τεχνίτου ἱστάμενον πρότυπον εἴμεθα ἡμεῖς αὐτοί· ἡ δὲ ψυχὴ τοῦ ποιητοῦ εἶναι κάτοπτρον ἀντανακλῶσα τὸ καλὸν πρὶν ἢ τὸ ἀποτυπώσῃ. Ἄν θέλωμεν ποίησιν οἷα ἡ παρὰ τοῖς Φράγκοις ρομαντικὴ, πρέπει νὰ ἐξισωθῶμεν ἐκείνοις κατὰ τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα, τὰ φῶτα καὶ τὸν πολιτισμόν· ἂν θέλωμεν ποίησιν ἑλληνικὴν, πρέπει νὰ παρουσιασθῇ ἡμῖν εὐκαιρία νὰ ἐπιδείξωμεν ὅσον οἱ ἡμέτεροι πρόγονοι καὶ πατέρες ἡρωϊσμόν. Τὸ ἥσμα τοῦ Αἰσχύλου ἦτο σύγχρονον τῶν σαλαμινομάχων ὡς τὸ δημοτικὸν τῶν τουρκομάχων. Οἱ ἀθάνατοι τοῦ Ἑλληνος λόγοι ὑπῆρξαν πάντοτε σύντροφοι τῶν ἀθανάτων ἔργων. Μόνον ὑπὸ βροχὴν περσικῶν τοξευμάτων ἡδύνατο νὰ εἴπῃ ὁ Λεωνίδας, « Ἐν σκιᾷ πολεμήσομεν », καὶ μόνον πρὸ τῆς πυρᾶς ὁ Διάκος :

Σκυλιά, καὶ ἂν μὲ σουβλίσετε, ἐν αὖς Γραικοῦς ἐχάθη.

(Βλ. Ἐμμ. Ροῖδου, Περὶ συγχρόνου ἑλληνικῆς ποιήσεως, 1877, σελ. 42.)

τῶν ἐπικριτικῶν φυλλαδίων του « Περὶ συγχρόνου ἑλληνικῆς ποιήσεως »¹ καὶ « Περὶ συγχρόνου ἑλληνικῆς κριτικῆς »² (ἐκδοθέντων ἀμφοτέρων τὸ 1877), καταφέρει βαρύτερα κτυπήματα κατὰ τῆς τεχνητῆς καὶ ἀνειλικρινοῦς ποιήσεως τῶν συγχρόνων του καὶ ὑποδεικνύει ὅτι πρέπει νὰ στραφοῦν πρὸς ἕνα νέον κόσμον καὶ πρὸς ἀγνωτέρας πηγὰς.

Σαφέστερον εἶδε τὰ πράγματα ὁ Θωμαζαῖος, ὁ προσεκτικὸς συλλέκτης τῶν δημοτικῶν μας τραγουδιῶν, ὁ ὁποῖος ἐκάκισε τὴν ἔξωθεν ἐξάρτησιν καὶ τὴν διάσπασιν τῆς παραδόσεως : « Κάθε ἔθνος — γράφει — εἶναι ὥσάν καράβι συμπλέον μὲ ἄλλα ἄνισα, καὶ ἔχον ἰδικόν του τιμόνι καὶ κατάρτια καὶ κωπία. Ὅστις θέλει νὰ κυβερνήσῃ τὸ ἰδικόν του καράβι μὲ τὰ ὄργανα τῶν ἄλλων, γυρεῦει τὸν ἑαυτὸν του νὰ χαλάσῃ... Ὡσὸν ἐπάνω εἰς τὰ βουνά, ὦ Ἑλλάς, ἐνάντιοι φθόγοι συμβαίνοντες, συγχύζονται καὶ κατασταίνουν κτύπον ὅχι φωνήν, ἔτσι καὶ εἰς ἔσένα διαφορετικαὶ φιλολογίαι καὶ δόξαι καὶ γλῶσσαι μιγνύμεναι, δὲν σ' ἐμπνέουν, ἀλλὰ σὲ κωφαίνουν. Φύλαξε ἐπιμελῶς τὴν ἐθνικὴν σου φύσιν καὶ γενναῖον φόβον φοβήσου μήπως τὴν χάσῃς ὥσάν ὁ λαὸς πάντα προσέχει, ἀνίσως ἀκούσῃ ἢ κτύπημα ποδαριῶν ἢ ψόφον φύλλων, ἔτσι καὶ σὺ πάντα βλέπε μήπως συναχθῇ μέσα εἰς τὸν κόλπον σου κάτι τὸ ἑτερογενές, κάτι τὸ περιττόν »³.

Πρῶτος ὅμως ὁ Παλαμᾶς ἀπεφάσισε νὰ ὀρθώσῃ τὸ ἀνάστημά του καὶ νὰ ἀγωνισθῇ διὰ τὸ νὰ ἐπανέυρῃ τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα, τὴν ὀρθὴν ὁδὸν τῆς ζωταντικῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως.

Πρὸς τοῦτο θὰ στραφῇ πρὸς πάσας τὰς πηγὰς τῆς αἰωνίας Ἑλλάδος, πρὸς τὰς πηγὰς ὧν τῶν ἐποχῶν, διὰ τὸ νὰ συγκεντρώσῃ ὅ,τι καλύτερον, ὅ,τι ὑγιέστερον.

Εἰς τὸ αἶμα καὶ τὴν ψυχὴν τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων συνυπάρχει ἡ χάρις τῶν Ἀρχαίων καὶ ὁ μυστικισμὸς τῶν Βυζαντινῶν. Ἡ ψυχὴ τῶν προγόνων μας ζῇ μέσα μας, μεταλαμπαδευομένη ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν, ὡς ἱερὸν καὶ πολυτιμότεον κειμήλιον :

*Ἡ γῆς μας γῇ τῶν ἀφθαρτων
ἀερικῶν καὶ εἰδώλων,*

1. Ἐμ.μ. Ροῦδου, Περὶ συγχρόνου ἑλληνικῆς ποιήσεως, Ἀθῆναι, Παράρτημα Ἑστίας, 1877. Βλ. τώρα Ἐμ.μ. Ροῦδου, Τὰ Ἀπαντα, ἐκδ. οἶκος « Βίβλος », Ἀθῆναι 1955, τόμ. Β', σελ. 368 - 396.

2. Ἐμ.μ. Ροῦδου, Περὶ συγχρόνου ἐν Ἑλλάδι κριτικῆς, Ἀθῆναι, Παράρτημα Ἑστίας, 1877. Βλ. τώρα Ἐμ.μ. Ροῦδου, Τὰ Ἀπαντα, ἐκδ. οἶκος « Βίβλος », Ἀθῆναι 1955, τόμ. Β', σελ. 397 - 433.

3. Ν. Τομμάσεο, Scintille, Venezia 1841. Βλ. Γ. Θ. Ζώρα, Ἐπτανησιακὰ Μελετήματα, Σπουδαστήριον Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τόμ. Β', Ἀθῆναι 1959, σελ. 304 - 305.

πασίχαρος καὶ ὑπέριτος
θεός μας εἶν' ὁ Ἀπόλλων.

Στὰ ἐντάφια λευκὰ σάβανα
γυρτὸς ὁ Ἐσταυρωμένος
εἶν' δλόμορφος Ἀδωνις
ροδοπεριχυμένος.

Ἡ ἀρχαία ψυχὴ ζῇ μέσα μας
ἀθέλητα κρυμμένη·
ὁ Μέγας Πὰν δὲν πέθανεν,
ὅχι· ὁ Πὰν δὲν πεθαίνει! ¹

Τὴν αὐτὴν ἰδέαν τῆς συνεχείας τῆς φυλῆς ἐπαναλαμβάνει ὁ ποιητὴς καὶ εἰς τὰ « Τρανὰ ταξίδια » τῆς Ἀσάλευτης Ζωῆς, ὅπου συνενώνει τὴν παλαιὰν καὶ τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν :

Μὴ μοῦ κακιώσετε, μικρά, δειλὰ ταξίδια ἐρωτικά,
τὰ δυὸ τρανὰ ταξίδια μου θὰ διαλαλήσω· τὸ ἓνα
σὲ κάποιους τάφους ἀτυκοῦς, πελεκητοὺς ἀρχοντικά,
τ' ἄλλο σὲ κάποια μνήματα φτωχὰ καὶ ἀραχυσμένα.
Ὅλων τὶς πλάκες, χέρι μου θαματουργό, τὶς κύλῃσες,
κι ἀνάσθησες τὶς λυγρές, κ' ἐπῆρες τὶς ὥραιες,
κ' εἶχαν τὰ φτωχομνήματα βυζαντινὲς βασιλίσσες,
κ' οἱ πλοῦσιοι τάφοι εἶχαν ἀπλὲς παιδοῦλες Ταναγραῖες ².

Πρὸς τοὺς ἀρχαίους λοιπὸν θὰ στραφῇ ὁ Παλαμᾶς καὶ πρὸς τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ τοὺς νεωτέρους, πρὸς τὴν παλαιότεραν καὶ τὴν σύγχρονον δημοτικὴν ποίησιν, πρὸς τὸν Σολωμὸν καὶ τὸν Βαλαωρίτην. Ἀπὸ ὅλας αὐτὰς τὰς πηγὰς θὰ προσλάβῃ ὅ,τι προσαρμόζεται πρὸς τὰς νέας συνθήκας : μόνον τὸ ἀληθές, τὸ οὐσιαστικόν, τὸ βαθύτερον ἐλληνικόν. Τὸ παρελθὸν δύναται νὰ προσφέρῃ ἀνυπέρβλητον ἀρμονίαν σοφίας καὶ κάλλους· ἀποτελεῖ ὥραϊον πρότυπον, ὅταν γνωρίζῃ κανεὶς καταλλήλως νὰ ἐπωφεληθῇ ἀπὸ αὐτό.

Ὁ ἴδιος ὁ Παλαμᾶς ἐκοπίασε διὰ νὰ εὔρῃ τὸν ὀρθὸν δρόμον. Κατ' ἀρχὰς ἀκολουθεῖ καὶ αὐτὸς τὰ εἰδῶλα τοῦ ἐξησθημένου ρομαντισμοῦ. « Θαυμασμοί μου τότε — γράφει ἀργότερα — οἱ τεχνίτες οἱ βγαλμένοι ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τοῦ Σούτσου καὶ τοῦ Ραγκαβῆ : μερικὸς ἀκόμα μὲ προσοχὴ καὶ μὲ κάποια συγκίνησι τὸς κρατῶ στὴ μνήμῃ μου, κάπου κάπου μὲ νανούριζεν ὁ Ζαλοκώστας μὲ τὴ σβησμένη γλύκα τοῦ συμπαθητικοῦ τραγουδιοῦ του...

1. Κ. Παλαμᾶ, Ἰαμβοὶ καὶ ἀνάπαιστοι (ἀριθ. 37).

2. Κ. Παλαμᾶ, Ἡ ἀσάλευτη ζωή, Ἑκατὸ φωνές.

Τὸ λαμπρὸ φῶς κι ὁ καθαρὸς ἀέρας λείπαν ἀπὸ τὸ διανοητικὸ μαγαζὶ πού περνοῦσα τίς ὥρες μου »¹.

Δὲν θ' ἀργήσῃ ὅμως νὰ στραφῇ πρὸς τοὺς ἀντιπροσώπους τῆς ζωῆς ἐθνικῆς παραδόσεως. Ὁ ποιητὴς τῆς κλέφτικης λεβεντιάς, ὁ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, θὰ γίνη διὰ τὸν νεαρὸν Παλαμᾶν ὁ ἀποκαλυπτικὸς ποιητὴς, ὁ ὁποῖος θὰ στρέψῃ τὴν ἐθνικὴν του συνείδησιν πρὸς τὴν δημοτικὴν γλῶσσαν, τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν, τὴν ἐθνικὴν σκέψιν. Θὰ ἀρχίσῃ νὰ μελετᾷ τοὺς ποιητάς, εἰς τοὺς ὁποίους ἀνακαλύπτει τὴν ἀγνὴν ἑλληνικὴν ψυχὴν καὶ οἱ ὁποῖοι τὸν συνδέουν μὲ τὰς πρώτας ρίζας τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος: τὸν Διονύσιον Σολωμὸν ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ ὁποίου « μένει θαμπωμένος ἀπὸ τὸ παράξενο φῶς τους, προμήνυμα μελλόμενου κόσμου »², τοὺς λοιποὺς ἐκπροσώπους τῆς σχολῆς, τὸ δημοτικὸ τραγούδι, τὸν Ἐρωτόκριτον. Μόνος του ὁμολογεῖ τὴν ἐπίδρασίν των:

*μὰ ἦρθαν, μὲ τάϊσαν κ' ἔγιναν ψωμί, κρασί στὴ σκέψη
καὶ τοῦ Κορνάρου καὶ τοῦ Ὀμήρου οἱ στίχοι πάντα νέοι »³.*

Ὁ Ὀμηρος καὶ ὁ Κορνάρος. Ἄς τοὺς χωρίζουν χιλιάδες χρόνια: κοινὴ εἶναι ἡ πνοή των. Ὁ ποιητὴς δὲν κάμνει διακρίσεις. Ἐξ ἴσου τὸν ἐμπνέει ἡ ἀρχαία, ἡ βυζαντινὴ καὶ ἡ νεωτέρα Ἑλλάς. Ἰσότιμοι καὶ ἰσάξιοι ἐκδηλώσεις τῆς αὐτῆς παραδόσεως, αἱ ὁποῖαι θεμελιώνουν τὴν σημερινὴν ἐθνικὴν ζωὴν μας.

Ἀφ' ἧς στιγμῆς ἔγραψε τὸν « Ὑμνον τῆς Ἀθηνᾶς », « ἕνας κύκλος, ὁ χαρακτηριστικώτερος τοῦ ἔργου του, πλέκεται καὶ γιομίζει ἀπὸ τὴν ὁρμὴ πρὸς τὸ ξανάδομα, εἴτε ζωγραφικὸ εἴτε στοχαστικόν, τῆς ἀρχαίας ὁμορφιάς » τὸ βλέπομε στὰ « Μάτια τῆς ψυχῆς μου », μὲ τὴν « Ξενητεμένη », μὲ τὴ « Νίκη », μὲ τοὺς « Τάφους τοῦ Κεραμικοῦ »· τὸ βλέπομε σὲ πολλὰ κομμάτια τῶν « Ἰαμβῶν καὶ Ἀνάπαιστων », σὲ περισσὲς σελίδες τῆς « Ἀσάλευτης ζωῆς », στὸν « Ἀσκραῖο » πρῶτ' ἀπ' ὅλα, σὲ ὁρισμένους λόγους τοῦ « Δωδεκάλογου τοῦ Γύφτου », στὶς ἐνθουσιαστικώτερες σελίδες τῆς « Φλογέρας τοῦ Βασιλιᾶ » κ.ἄ.⁴. « Ἀλλὰ δὲν τὴ συνεχίζω μόνο τὴν παράδοση — γράφει ἄλλου —. Ὁ τόνος ἀλλάζει κάπως »⁵. Ἡ νέα ποίησις θέλει « νὰ ἰσκιώσῃ τὴν Καρυάτιδα τοῦ Ἐρεχθίδου μὲ τὸ λάβαρο τῆς Ἀγιά-Σοφιάς »⁶.

Τρεῖς στιγμαὶ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς πραγματικότητος· τρεῖς σταθμοὶ τῆς αὐτῆς πορείας. Γράφει ὁ ἴδιος: « Οἱ ἀρχαῖοι, πρῶτ' ἀπ' ὅλα εἶναι οἱ πατέ-

1. Κ. Παλαμᾶ, Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, Ἀθῆναι 1924, σελ. 56.

2. Κ. Παλαμᾶ, Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, ἔνθ' ἄν., σελ. 56.

3. Κ. Παλαμᾶ. Οἱ νύχτες τοῦ Φήμιου (1931-1932), (ἀριθ. 158).

4. Κ. Παλαμᾶ, Ἡ ποιητικὴ μου, Α', ἔνθ' ἄν., σελ. 62.

5. Κ. Παλαμᾶ, Ἡ ποιητικὴ μου, Α', ἔνθ' ἄν., σελ. 114.

6. Κ. Παλαμᾶ, Ἡ ποιητικὴ μου, Α', ἔνθ' ἄν., σελ. 116.

ρες μας, ὅσο κι ἂν εἶναι μακρυσμένοι καὶ διαφορετικοί...¹. « Στὸ ἐξῆς τῆς Πατριδολατρίας κλάδος, ἀχώριστος, τὸ Βυζάντιο στὴν ποίησίν μας »². Καί, τέλος, ἡ νεωτέρα Ἑλλάς, τῶν δύο ἐκείνων κόσμων σύνθεσις καὶ τέκνον. Μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ παρελθόντος, θὰ δημιουργηθῇ ἕνας τρίτος πολιτισμός, τοῦ ὁποίου ἀπαραίτητος προϋπόθεσις εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ πνευματικὴ ἐνότης καὶ ἡ ἀποκατάστασις ὁλοκλήρου τοῦ ἔθνους. Ἡ ἱστορία δὲν ἔληξεν :

Ἡ Ἑλλάδα! Πάντ' ἀνάστασις μέσ' ἀπ' τὸ κρῶν τὸ χῶμα.

Πάντα θά'χῃ ξαφνικὴ καὶ μὴ Δευτέρα Παρουσία.

*Μὴν τὴν κρατᾶτε στῆς λατρείας κλεισμένη τὰ Μουσεῖα,
τὸ τραγούδι τὸ στερνὸ δὲν τὸ τραγούδησε, ὄχι, ἀκόμα³.*

Μὲ τὰς πεποιθήσεις αὐτὰς ὁ Παλαμᾶς γίνεται ἀρχηγὸς μιᾶς νέας σχολῆς. Κτυπᾷ ἀλύπητα τοὺς κλαυθμηρίζοντας ἀνεδαφικοὺς τῆς ρομαντικῆς ἐποχῆς, διό καὶ συκοφαντεῖται, καταδιώκεται, παρερμηνεύεται.

Τὸ ἀρχαῖον πνεῦμα μετασχηματίζεται καὶ μεταμορφώνεται διὰ τῆς ποιήσεώς του εἰς νέας καλλιτεχνικὰς μορφάς, αἱ ὁποῖαι φέρουν τὴν σφραγίδα τοῦ παρόντος. Ἦδη τὰ ποιήματα τῆς συλλογῆς « Τὰ μάτια τῆς ψυχῆς μου » μαρτυροῦν ὄχι μόνον τὴν νέαν τάσιν καὶ τὴν νέαν σχολήν, ἀλλὰ καὶ τὸν νέον σχολάρχην. Κανεὶς ἕως τότε δὲν εἶχεν ὑμνήσει καθὼς ἐκεῖνος τὴν Ἑλλάδα, δὲν εἶχε θίξει τόσα νέα θέματα εἰς τὴν νεοελληνικὴν ποίησιν, δὲν εἶχε δοξολογήσει τὴν ἑλληνικὴν φύσιν μὲ τόσην ἑξαρσιν καὶ ἀγάπην. Ἡ συλλογὴ του, καὶ διὰ τῆς μορφικῆς καὶ διὰ τῆς μετρικῆς ἀριότητος τῶν στίχων της, ὑπῆρξεν ἐπανάστασις διὰ τὴν ἀθηναϊκὴν σχολήν, ἐπανάστασις ἐπιβαλλομένη διὰ τῆς ἀνωτερότητος καὶ καλαισθησίας τῶν δημιουργημάτων της. Ὁ Παλαμᾶς ἐνεφανίζετο ὡς συνεχιστὴς μεγάλης παραδόσεως, τῆς ὁποίας αἱ πρῶται πηγαὶ ἤρχιζον ἀπὸ τὸν Ὅμηρον διὰ νὰ φθάσουν εἰς τὸ δημοτικὸν μας τραγούδι. Παρελθόν, παρὸν καὶ μέλλον ἐνοῦνται εἰς ἐνιαίαν ἱστορικὴν μονάδα, ἥτις καθοδηγεῖ καὶ κρίνει τὴν πορείαν τῶν Ἑλλήνων :

Γινῶμες, καρδιές, ὅσοι Ἑλληνες,

ὅ,υ εἰστε, μὴν ξεχνᾶτε :

Δὲν εἰστε ἀπὸ τὰ χέρια σας

μονάχα, ὄχι! Χρῶσθ' αὖτε

καὶ σὲ δσοὺς ἦρθαν, πέρασαν,

θὰ ρθοῦνε, θὰ περάσουν,

κριτὲς θὰ μᾶς δικάσουν

οἱ ἀγέννητοι, οἱ νεκροί⁴.

1. Κ. Παλαμᾶ, Ἡ ποιητικὴ μου, Α', ἐνθ' ἀν., σελ. 116.

2. Κ. Παλαμᾶ, Ἡ ποιητικὴ μου, Α', ἐνθ' ἀν., σελ. 115.

3. Κ. Παλαμᾶ, Ὁ κύκλος τῶν τετραστίχων (ἀριθ. 11).

4. Κ. Παλαμᾶ, Ὁ δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου (Πρόλογος 1907).

Καθ' ὅλην τὴν περίοδον ἀπὸ τοῦ 1892 μέχρι τοῦ 1907 περικλείει εἰς τὸ ἔργον του τὴν πατρίδα του, προσωρινῶς ἐν παρακμῇ καὶ ἐξησθημένην, ἀλλ' εἰς τὰ σπλάγχνα τῆς ὁποίας ἔσφυζεν ἡ ζωὴ καὶ τὸ μέλλον.

γ) Ἡ δύναμις καὶ τὰ ὅρια τῆς ἐθνικῆς παραδόσεως.

Εἶναι ὅμως ἀνάγκη νὰ τονισθῇ, ὅτι ὁ Παλαμᾶς δὲν δέχεται ἀπολύτως καὶ ἄνευ ὁρων τὴν παράδοσιν ἢ μᾶλλον τὴν ἐπίδρασιν τοῦ παρελθόντος : ὑπάρχουν δύο ἀναγκαῖαι προϋποθέσεις, ἥτοι ἡ ἐπίδρασις αὐτὴ νὰ εἶναι ἀφ' ἑνὸς συνειδητὴ καὶ δημιουργικὴ καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ μὴ ὀδηγῇ εἰς τὴν ἀπομόνωσιν ἀπὸ τοῦ λοιποῦ κόσμου.

Ὁ Παλαμᾶς δὲν ἀκολουθεῖ παθητικὰ τὴν παράδοσιν. Νομίζει ὅτι αὕτη δὲν πρέπει νὰ μεταβληθῇ εἰς κοῦφον ἐγωϊσμόν καὶ ἀντιπροοδευτικὴν ἀρχαιο-πληξίαν. Πρέπει νὰ γίνῃ θερμοургὸς δύναμις, πρέπει νὰ γίνῃ φωτιά, ἡ ὁποία θὰ πυρώσῃ τὸν σίδηρον, διὰ νὰ τὸν ἐργασθῇ εὐκολώτερον καὶ καλύ-τερον ὁ νεώτερος τεχνίτης. Θὰ διατηρηθῇ ὅ,τι παραμένει ἀκόμῃ ζωντανόν, ὅ,τι εἶναι δυνατόν νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν νέαν προσπάθειαν.

Πρῶτον στάδιον διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ εἶναι, κατὰ τὸν ποιη-τὴν, ἡ ἀπελευθέρωσις ἀπὸ κάθε δεσμόν, ἀπὸ τὰς προκαταλήψεις, ἀπὸ κάθε ἄγονον καὶ ἄκαρπον μοιρολατρείαν. Θὰ καταστρέψῃ πρῶτα, διὰ νὰ ἀνοικο-δομήσῃ ἔπειτα. Θὰ κατεδαφίσῃ πρῶτα, διὰ νὰ ἀνεγείρῃ ἔπειτα τὰ καινούργια παλάτια, προσαρμοζόμενος πρὸς τὰς νέας συνθήκας καὶ τὰς νέας ἀπαιτήσεις.

Τὸ παρελθὸν ἀποτελεῖ διὰ τὸν Παλαμᾶν ἀδιάκοπον « σπιρουνίσμα », ὅπως λέγει, κέντρον διὰ νέαν πνευματικὴν ζωὴν, πλήρη δράσεως καὶ ἀποφα-σιστικότητος καὶ οὐχὶ εὐκολον μέσον ἐπαναπαύσεως καὶ ἀποτελεσματώσεως. Ὁ νεώτερος Ἕλλην δὲν πρέπει νὰ ναρκισσεύεται ἐπάνω εἰς τὰς δάφνας τῆς προγονικῆς δόξης, ἀλλ' ὀφείλει νὰ συνεχίσῃ τὸν σκληρὸν ἀγῶνα διὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἀνάδειξιν καὶ διὰ τὸ μεγαλεῖον τῆς πατρίδος.

Ἀποφεύγων τὰς ἀκρότητας τῆς ἐποχῆς του, ὁ ποιητὴς τάσσεται ὑπὲρ τῆς χρυσῆς μεσότητος. Ζητεῖ νὰ ἐπιβάλλῃ τὴν ἐθνικὴν παράδοσιν κατὰ τρό-πον οὐσιαστικὸν καὶ δημιουργικόν. Τὸ παρελθὸν ἀποτελεῖ τὴν ρίζαν, ὅμως τὴν νέαν μοῖράν του, τὸ ἔθνος ὀφείλει νὰ τὴν ρυθμίσῃ μόνον, διὰ τῶν ἰδίων του δυνάμεων. Τὸν πολιτισμόν του θὰ τὸν δημιουργήσῃ μὲ πόνον καὶ μόχθον καὶ μὲ τὸν ἰδικόν του ἰδρώτα, ἄλλως караδοκεῖ ὁ κίνδυνος τοῦ μαρασμοῦ καὶ τῆς καταστροφῆς :

*Κι ὁποῖος δοῦλος σας θὰ γίνῃ (δηλ. τῶν ἀρχαίων)
καὶ σᾶς πάρῃ καταπόδι,
ἢ ἓνας μόνος, ἢ ὅλο γένος,
θὰ σβηστῇ μὲ σᾶς.
Καὶ μονάχα ὁποῖος μαζί σας*

δὲν θὰ χάσῃ τὸν ἑαυτό του
καὶ θὰ κόψῃ μόνο ἀπ' τ' ἄνθια σας
γιὰ νὰ στεφανώσῃ τὰ μαλλιά του,
μόνος ἐκεῖνος ἐδῶ κάτω
στολισμένος θὰ τραβήξῃ σὰ γαμπρός,
θὰ τραβήξῃ στολισμένος μὲ τὴ χάρι σας,
θὰ τραβήξῃ ἐμπρός!¹

Οὐχὶ λατρεία λοιπὸν καὶ ὑποδούλωσις, ἀλλὰ ἐκλεκτικότης. Ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς διασαφηνίζει τοῦτο καθαρώτατα: « Τὴν παράδοση δὲν τὴν ἀκολουθῶ πάντα, μήτε ποὺ τὴ συμπληρῶνω μοναχά, μήτε ποὺ τὴν πλαταίνω ἢ τὴν μεταμορφῶνω, καλοπρόσδεχτα. Καὶ τῆς ἀγριεύω, καὶ τὴ στενοχωρῶ, καὶ τὴν πολεμῶ, καὶ τὴν ἀγροῦμαι »². Τὸ νὰ προσπαθῶμεν νὰ ἀναστήσωμεν εἰς τὴν σημερινὴν ἐποχὴν ἕνα κόσμον περασμένον — ὅπως πρὸς στιγμὴν εἶχον σκεφθῇ οἱ ρομαντικοὶ τῶν Ἀθηνῶν — εἶναι ἀπλὴ οὐτοπία καὶ ὁδηγεῖ ἀνυπερθέτως πρὸς πνευματικὴν ἀποστείρωσιν.

Μόνοι πρέπει νὰ ἀνεγείρωμεν τὸν τρίτον Ὀλυμπον καὶ νὰ ἐνθρονίσωμεν ἐκεῖ τὸν νέον κόσμον. Ἀπὸ τὴν ψυχὴν καὶ τὴν καρδίαν τοῦ σημερινοῦ λαοῦ θὰ ἀνακύψῃ ὁ νέος πολιτισμός, μὲ θεμέλια τὸ παρελθὸν καὶ τὴν ἐθνικὴν ἐνότητα. Ὁ λαὸς εἶναι ὁ ἀδιάφθορος καὶ γνήσιος φορεὺς τῆς παραδόσεως:

Οἱ Ἀθάνατοι κ' οἱ Ὠραῖοι θὰ βοηθήσετε
τῶν ἐθνῶν τὴ σιράτα,
μὰ οἱ Ἀθάνατοι κ' οἱ Ὠραῖοι δὲ θὰ δώστε
πόδια σὰ ἔθνη καὶ φτερά καὶ νιάτα·
πόδια καὶ φτερά εἶναι τῶν ἐθνῶν,
τὰ φτερά, τὰ πόδια καὶ τὰ νιάτα·
οἱ Ἀθάνατοι κ' οἱ Ὠραῖοι θὰ βοηθήσετε
τῶν ἐθνῶν τὴ σιράτα,
σὰν τ' ἀστέρι πῶχει χρόνια,
χρόνια καὶ καιροὺς σβησθῇ,
μὰ ὀρφανὸ τὸ φῶς του ἀκόμη περπατάει,
μέσ' στ' ἀπέραντα κι ἀγροφωταίει
τὸν ἀκούραστο νυχτοταξιδευτή³.

Εἰς τοὺς στίχους αὐτοὺς περικλείεται ὅλη ἡ παλαμικὴ ἀντίληψις περὶ τῆς παραδόσεως καὶ τῆς ἀξίας της ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν σύγχρονον πολιτισμόν. Αὕτη

1. Κ. Παλαμᾶ, Ὁ δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου, Λόγος πέμπτος.

2. Κ. Παλαμᾶ, Ἡ ποιητικὴ μου, Α', ἐνθ' ἀν., σελ. 119.

3. Κ. Παλαμᾶ, Ὁ δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου, Λόγος πέμπτος.

γίνεται σύμβολον ζωῆς καὶ δράσεως, ἀγωνιστικοῦ πνεύματος καὶ προόδου. Μὲ τὴν συνδρομὴν τῆς θὰ προχωρήσωμεν σταθερῶς, ἀλλὰ καὶ μὲ προσοχὴν εἰς τὴν σκέψιν καθὼς καὶ εἰς τὴν τέχνην : « Κάθε μεταβολή — γράφει — ...στὴν τέχνη, στὴ δημιουργία τὴν καλλιτεχνική, στὴ λογοτεχνική πρόοδο, κυριώτατα... γίνεται σχεδὸν ἀδιόρατα, μὲ μετρημένα βήματα κανονικά. Τὸ ἀσυνήθιστο προσφέρεται στὸ συνηθισμένο κατὰ δόσεις μελετημένες καὶ κάποτε μὲ τὸ σταγονόμετρο »¹.

*
*
*

Δευτέραν συμπλήρωσιν τῆς παραδόσεως ζητεῖ ὁ Παλαμᾶς διὰ τῆς γνωριμίας τοῦ πανανθρώπινου πνεύματος, τῆς εὐρυτέρας οἰκουμενικῆς σκέψεως. Δὲν γίνεται δοῦλος τῆς ξένης σκέψεως, ἀλλὰ καὶ δὲν ἀπορρίπτει τὰς ξενικὰς ἐπιδράσεις· δὲν προδίδει τὸν ἑλληνισμόν, ἀλλὰ καὶ δὲν κλείεται μόνον ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ ἔθνισμοῦ. Ἀντιθέτως, μάλιστα, μελετᾷ κάθε ἐκδήλωσιν, κάθε νέον μήνυμα, τὸ ὁποῖον ἔρχεται ἔξωθεν. Πλησιάζει ὅλα τὰ μεγάλα πνεύματα τῆς ἐποχῆς, παρακολουθεῖ κάθε σοβαρὰν πνευματικὴν κίνησιν, ζητεῖ νὰ γνωρίσῃ τὰ νέα φιλοσοφικὰ ρεύματα, τὰς νέας αἰσθητικὰς καὶ καλλιτεχνικὰς θεωρίας, ὅλους τοὺς μεγάλους τῆς σκέψεως, τῆς σοφίας, τῆς τέχνης. Ὅπως ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ, δὲν ἐδίστασε νὰ ἐπισκεφθῇ ὅλους τοὺς κήπους καὶ νὰ συλλέξῃ ἀπὸ τὸν καθένα ἓνα μεγάλο ἢ μικρὸ λουλούδι διὰ νὰ ἐτοιμάσῃ τὴν ἰδικήν του ἀνθοδέσμη.

Ἡ ἐποχή, κατὰ τὴν ὁποίαν ἔζησεν ὁ ποιητής, εἶναι ἐπαναστατικὴ καὶ μεταβατικὴ. Ἡ ἐπανάστασις κυριαρχεῖ εἰς πάσας τὰς πνευματικὰς ἐκδηλώσεις : νέα ρεύματα καὶ νέαι τάσεις, μία συνεχὴς σύγκρουσις ἰδεῶν καὶ ἀντιλήψεων. Ποικίλαι φιλοσοφικαί, αἰσθητικαὶ καὶ κοινωνικαὶ θεωρίαι ἀναφαίνονται ἢ χάνονται εἰς διαρκὴ ἀντίθεσιν μεταξύ των καὶ πρὸς τὰς παλαιότερας : ἰδεαλισμὸς καὶ θετικισμός, πίστις καὶ γνῶσις, νατουραλισμὸς καὶ ἰδεοκρατία, μηχανοκρατία καὶ τελεοκρατία, χριστιανισμὸς καὶ εἰδωλολατρεία, αἰσιοδοξία καὶ πεσσιμισμός, θεϊσμὸς, πανθεϊσμὸς, ἀθεΐα καὶ θεοσοφία ἀγωνίζονται διὰ τὴν ἐπικράτησιν, προκαλοῦσαι σύγχυσιν, ἀμφιβολίας, ἀβεβαιότητα, ἀλλαγὴν εἰς τὰς κατευθύνσεις, ἀναστάσεις εἰς τὰς πεποιθήσεις.

Ὁ Παλαμᾶς εὐρίσκει εἰς τὸ κέντρον τῶν ἀντικρουομένων ρευμάτων. Μελετᾷ μετὰ προσοχῆς κάθε φωνήν, προσπαθεῖ νὰ διακρίνῃ τὸ καλύτερον, ζητεῖ νὰ ἀφομοιώσῃ τὸ ὠφελιμώτερον. Κάθε νέα τάσις καὶ φιλοσοφικὴ θεωρία γίνεται πηγὴ, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀντλεῖ νέα θέματα καὶ ἰδέας. Δὲν τὸν φοβίζουσι αἱ ἀντιθέσεις καὶ δὲν ἀποτελοῦν ἐμπόδιον αἱ ἀντινομίαι : « Ἡ φαντασία μου — γράφει — καὶ ταυτόχρονα καὶ ἀράδ' ἀράδα θερμαίνεται καὶ

1. Κ. Παλαμᾶ, Ἡ ποιητικὴ μου, Α', ἐνθ' ἀν., σελ. 117.

ἀπὸ τὰ ὕλιστικά καὶ ἀπὸ τὰ ὑπερβατικά φιλοσοφήματα... Στὸ ἴδιο τέρμα βγαίνω ἀπὸ μονοπάτια διαφορετικά· ἀπ' ἐκεῖ ὁ ἡδονιστικὸς ρεαλισμός, ἀπὸ δὴ ὁ μυστικολάτρης ἰδανισμός»¹.

Ἀπὸ ὅλας αὐτὰς τὰς τάσεις ὅμως κατώρθωσε νὰ πλουτίσῃ καὶ νὰ τὼσῃ τὴν μοῦσάν του, χωρὶς νὰ τὴν φθειρῇ καὶ κυρίως χωρὶς νὰ χάσῃ τὸν ἐθνισμὸν του. Διεφύλαξε πάντοτε τὸν ἑλληνισμὸν του, προσαρμόζων τὰς ξένας φωνὰς πρὸς τοὺς ἑλληνικοὺς τόνους. Ἐπλούτισε τὴν ἑλληνικὴν σκέψιν, χωρὶς νὰ τῆς ἀφαιρέσῃ τὴν ἰδίαν της οὐσίαν.

Τοιοιουτρόπως, ἐν ἀντιθέσει πρὸς προηγουμένας ἀκάρπους ἀπομιμήσεις, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν παθητικὴν μόνον καὶ ὀλεθρίαν ὑποδούλωσιν τῶν ρομαντικῶν εἰς ξένα πρότυπα, ὁ Παλαμᾶς ἔδωσε τὸ παράδειγμα τῆς γονίμου ἐπιδράσεως, τὴν ὁποίαν δύναται νὰ ἀσκήσῃ ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς προσαρμόζομενος καὶ ἐνούμενος μὲ τὰς λοιπὰς πατροπαραδότους πηγὰς τοῦ ἔθνους.

Εἰς τὰς φιλοσοφικὰς ἰδέας καὶ τὰ ἀνθρωπιστικὰ ἰδία αἰσθήματα προχωρεῖ πέραν τῶν καθαρῶς ἐθνικῶν συνόρων. Αἰσθάνεται ἀδελφὸν τὸν κάθε ἄνθρωπον· ὁ ἐθνικὸς καὶ πατριδολάτρης ποιητὴς γίνεται ἀνθρωπιστής:

*Στὸν ἄνθρωπον ἱερὸς ἄς εἶναι ὁ ἄνθρωπος,
ἡ ζωὴ καὶ τραγικὴ καὶ ἁγία καὶ μία.
Μήτε τὸ ἀνακρεόντιο ροδομέθυσμα
μήτε κ' οἱ ὀλοφυρμοὶ σου, Ἰερεμία.*

*Οὔτε τὰ καταφρόνια σας, οἱ Τίμωνες
οὔτε κ' ἡ Ὀλύμπια, Ἐπίκουρε, ἡσυχία.
Μελαγχολία, δακρυοστάλαχτ' ἢ ἄνοιξη,
καὶ τὰ τρικυμισμένα τὰ στοιχεῖα*

*μαύρη ὁμορφιά. Στὸν ἄνθρωπον ὁ ἄνθρωπος
ἱερὸς. Ἄς μὴ ξεχνᾷ πῶς κ' ἡ Ἐρινύα
κι αὐτὴ δουλεύει ἀδέλγητα, σὰ θεόσταλη,
γὰρ τὴν ἀγάπην, γὰρ τὴν ἁρμονίαν².*

Δὲν ὑπάρχει ἀντίθεσις, ἀλλὰ συμπλήρωσις. Τὸν συνδυασμὸν αὐτὸν περιγράφει ἐπιτυχῶς ὁ Χατζόπουλος: «Κλάμα καὶ πόθος, θυμὸς καὶ λαιδορία, ὄνειρο ἢ ὄραμα, χίμαιρα καὶ νοσταλγία ἀντηχοῦν ἢ ψιθυρίζουν ὅλα μέσα στὸ τραγούδι του, ὁ τύπος ὅμως γενικῶς τῆς ποιήσεως τοῦ Παλαμᾶ εἶναι ἡ ὕμνωδία. Ὁ ποιητὴς στέκεται ἀντίκρου στὴ ζωὴ, στοχάζεται ἥρεμα ἢ παθαίνεται καὶ χύνεται μέσ' στὸ βρασμὸ τῆς μὲ τὴ λύρα του πάντα ἔτοιμη νὰ

1. Κ. Παλαμᾶ, Ἡ ποιητικὴ μου, Α', ἔνθ' ἀν., σελ. 137, 139 - 140.

2. Κ. Παλαμᾶ, Δειλοὶ καὶ σκληροὶ στίχοι (ἀριθ. 22).

ψάλλη τὸν ὕμνον τῆς ζωῆς πὺν τὴν κυκλώνει. Εἶναι τὸ συναγόμενον τοῦ ὀπτιμισμού πὺν φέγγει σὰν κόκκινη γραμμὴ μέσα στὸ ἔργο τοῦ ποιητοῦ παρ' ὅλες τὶς κλάψεις τῆς στιγμῆς, τὰς ἀπογοητεύσεις, τοὺς θυμους καὶ τὰς ἀδυναμίας· τὰ πάντα γιὰ τὸ αἶσθημα τοῦ ποιητοῦ παροδικὰ, σταθμοί, περάσματα, βαθμίδες, πὺν ὀδηγοῦν πρὸς ἓνα ὥραϊο καὶ μεγάλο, πρὸς ἓνα αἰώνιο καὶ ἀθάνατο πὺν ὑπῆρξε πρὶν καὶ ὑπάρχει σήμερα μὲ ὅποια μορφὴ καὶ ἂν ἔχη, καὶ πὺν θὰ ὑπάρχη πάντα. Ἐνὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ ὥραϊα καὶ μεγάλα καὶ ἡ Πατρίδα Ἑλλάδα... Καὶ ἡ ἀγάπη αὐτὴ κατέχει τὸν ποιητὴ ὅσο τίποτε ἄλλο, καὶ ὁ ὕμνος του γι' αὐτὴν ἀντηγεῖ θερμότερος παρὰ γιὰ κάθε τι ἄλλο. Ἡ θλίψις ἀπὸ τὸν ξεπεσμό, ἔστησε σ' ἓνα προγενέστερο τόμο τοῦ ποιητοῦ, στὸ Δωδεκάλογο, μνημεῖον ἀναμφίβολα ψηλότερο καὶ λαμπρότερο παρ' ὅ,τι ἡμέραι εὐτυχέστεραι κατώρθωσαν νὰ ὑψώσουν τώρα στοὺς « Βωμούς ». Μὰ ἡ ἀγάπη τοῦ ποιητοῦ δὲν κλείνει μόνο τὴν πατρίδα καὶ ὁ στοχασμός της δὲν εἶναι ὁ μόνος πὺν τὸν συγκινεῖ. Ὅσο καὶ ἂν ὁ Παλαμᾶς εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν ποιητὴς τῆς ἐθνικῆς ἰδέας, μὲ τὸ πλατὺ ἐννοεῖται νόημα, ὅσο καὶ ἂν ὁ δυνατώτερος πὺν εἶναι ἀθροίζει μέσα του καὶ ἐκφράζει τυπικώτερα τὴν κάθε δύναμιν καὶ ἀδυναμίαν τοῦ ἔθνους του, ἡ ἔμπνευσις του ἀπλώνεται πέρα ἀπὸ αὐτή, ὁ νοὺς του ἀνοίγεται μακρότερα καὶ ἡ ἀγάπη του πεῖτῃ πρὸς ὅ,τι ζωντανὸ καὶ θανμαστὸ καὶ ὥραϊο. Ἐτσι οἱ « Βωμοί » του εἶναι ἓνα πέταγμα τριγύρω ἀπὸ τὰ σύμβολα ὄλων αὐτῶν, εἶναι μιὰ σειρὰ ὕμνων μιᾶς καθολικώτερης ἀγάπης καὶ ἓνα θυμίαμα σὲ ὅποια συγκίνησιν φυσεῖ στὸν ποιητὴ ἡ ζωὴ καὶ τὸν ἐγγίζει »¹.

Ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς ὁ ὁποῖος γράφει :

Ἐὸν ἀντιστάσῃ, ἀταίριαστος,

καὶ τόλμα νὰ κηρύττῃς :

— *Τοῦ κόσμου εἰμαι πολίτης,*

*πατρίδα ἔχω τῇ γῇ!*²

δὲν διστάζει νὰ διατυπώσῃ τὴν πίστιν καὶ τὴν πλήρη ἀφοσίωσιν εἰς τὴν ἰδέαν τῆς Πατρίδος :

Πάλι ἀντιστάσῃ ἀταίριαστος,

καὶ πὲς πατριδολάτρης :

— *Ἀμύνεσθαί ὑπὲρ Πάτρης*

*εἰς ἄριστος οἰωνός!*³

1. Ἡ κριτικὴ τοῦ Κωνσταντίνου Χατζοπούλου ἐδημοσιεύθη κατ' ἀρχὰς εἰς τοὺς « Βωμούς » τοῦ Παλαμᾶ καὶ βραδύτερον ὡς πρόλογος εἰς τὸ ἔργον « Ἡ ποιητικὴ μου, Α' ».

2. Κ. Παλαμᾶ, Ποιητικὴ. Ἐν τῇ συλλογῇ « Τὰ παράκαιρα ».

3. Κ. Παλαμᾶ, Ποιητικὴ. Ἐν τῇ συλλογῇ « Τὰ παράκαιρα ».

καὶ ἐν συνεχείᾳ :

Κράξε : — Ἡ πατρίδα, ὑπέριταη !

Κι ὅσο αἷμα νὰ τῆς δώσης,

τὸ αἷμα τοῦ κόσμου ἀνήμερο

γιά νὰ τὴν ξεπληρώσης.

Ἄν κλειῇ ζωὲς μύριες μέσα της

καὶ μιὰ δροσοσταλίδα,

καὶ ἡ πιὸ στενὴ πατρίδα

πλατεῖα σὰν οὐρανός¹.

Πατριδολατρεία, μὲ προσκόλλησιν εἰς τὴν ἐθνικὴν ἱστορίαν καὶ τὰς πνευματικὰς παραδόσεις, μὲ προσαρμογὴν εἰς τὰς διαμορφουμένας ἐκάστοτε νέας συνθήκας ζωῆς καὶ μὲ γνωριμίαν καὶ τῶν γενικωτέρων διεθνῶν ρευμάτων, ἀποτελεῖ τὴν κατευθυντήριον γραμμὴν τῆς ποιητικῆς ἀντιλήψεως τοῦ ποιητοῦ. Οὔτε σωβινισμός, οὔτε διεθνισμός. Διὰ τὰς ὁρθὰς ὁμῶς αὐτὰς ἀρχὰς του, κατέστη ἐπὶ μακρὸν ὁ στόχος ἀμφοτέρων τῶν ἀκραίων παρατάξεων.

Κατὰ τὸν Παλαμᾶν, μόνον κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον θὰ ἀναγεννηθῇ καὶ θὰ προκόψῃ ὁ νεώτερος ἑλληνισμός, καὶ μόνον κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ νεωτέρα ποίησις θὰ ἐπανεύρῃ τὴν ὁρθὴν ὁδὸν τῆς ἀναγεννήσεως καὶ τῆς προόδου :

Καὶ μάζωξε τῆς προκοπῆς τοὺς θησαυρούς, τὰ ὥραϊα,

τῆς Ἐπιστήμης τοὺς καρπούς, τᾶνθια τῆς Ἀρετῆς,

τὴ θέληση τὴν πάντολμη, τὴν ἐθνοσώστρα Ἰδέα,

κι ὅσα στὰ ξένα γνώρισες κι ὅσα ἀπὸ κεῖ κρατεῖς².

*
* *

Δὲν εἶναι τῆς στιγμῆς νὰ ἐξετάσωμεν τὸ πλούσιον ἔργον τοῦ νεωτέρου βάρδου : ποίησιν καὶ πεζογραφίαν, κριτικὴν καὶ θέατρον, δοκίμιον καὶ μελέτην, οὔτε τὸ πολύμορφον τῆς παραγωγῆς του : ἐθνικὸν καὶ ἀνθρωπιστικόν, ἐπικὸν καὶ λυρικόν, φιλοσοφικὸν καὶ κοινωνικόν, οὔτε τὰ πολὺπλοκα προβλήματα, τὰ ὁποῖα ᾔῃ ὁ ἴδιος καὶ τὰ ὁποῖα τυραννοῦν τὴν σκέψιν του. Ὁ Παλαμᾶς δὲν ἀρκεῖται εἰς τὸν ὕμνον, ζητεῖ τῶν πραγμάτων τὴν βαθυτέραν οὐσίαν. Δὲν εἶναι μόνον ποιητὴς, εἶναι καὶ φιλόσοφος. Ἰσως αὐτὸ νὰ βλάπτῃ ἐνίοτε τὸ πηγαῖον τῆς ποιήσεως καὶ τὴν ἔμπνευσιν, μεγαλώνει ὁμῶς καὶ ἀνυψώνει τὸν ἀνθρώπον.

Ἀπὸ τὸ ὁγκῶδες αὐτὸ ἔργον του, τὸ ὁποῖον θὰ ἀπασχολήσῃ τὸν κριτικὸν καὶ τὸν αἰσθητικόν, τὸν φιλόσοφον καὶ τὸν κοινωνιολόγον θὰ παρα-

1. Κ. Παλαμᾶ, Ποιητικὴ. Ἐν τῇ συλλογῇ « Τὰ παράκαιρα ».

2. Κ. Παλαμᾶ, Ἡ πολιτεία καὶ ἡ μοναξιά. Δεύτερο βιβλίον.

μείνη πάντοτε ὑψηλὸν δίδαγμα καὶ διαρκὲς κήρυγμα πρὸς μίμησιν, ἢ πίστις πρὸς τὴν ἐθνικὴν παράδοσιν, ἢ ἀφοσίωσις εἰς τὰ ἀκατάλυτα ἰδανικά τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἢ ὑποθήκη πρὸς τὰς ἐπερχομένας γενεάς, ὅτι μόνον διὰ τῆς λογικῆς καὶ δημιουργικῆς προσηλώσεως εἰς αὐτὰ εἶναι δυνατόν νὰ διαφυλάξουν τὸν πολυτιμότερον θησαυρὸν καὶ τὴν σημαντικωτέραν κληρονομίαν τῶν αἰώνων.

Καὶ τὸ κήρυγμα αὐτὸ τοῦ Παλαμᾶ ἀρκεῖ διὰ νὰ τὸν κατατάξῃ εἰς τὸ Πάνθεον τῶν ποιητῶν τοῦ ἔθνους, εἰς φωτισμένους διδασκάλους καὶ ἄγνους καλλιεργητὰς τῆς ἑλληνικῆς Ἰδέας.